

Załącznik do Uchwały Nr XIII/240/11
Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego
z dnia 28 grudnia 2011 r.

PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
WOJEWÓDZTWA
WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
NA LATA 2012-2015

Olsztyn 2011

SPIS TREŚCI

I.	WPROWADZENIE.....	4
1.	PRZEDMIOT, CEL I ZAKRES OPRACOWANIA.....	4
2.	UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI.....	5
2.1.	<i>Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej.....</i>	5
2.2.	<i>Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.....</i>	5
2.3.	<i>Ustawa o samorządzie województwa.....</i>	8
2.4.	<i>Podział kompetencji i obowiązków w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.....</i>	9
2.5.	<i>Cele programu opieki w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.....</i>	10
II.	ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO.....	12
1.	ZABYTEKI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO A FORMY I ZAKRES ICH OCHRONY.....	12
1.1.	<i>Rejestr zabytków.....</i>	12
1.2.	<i>Ewidencja zabytków.....</i>	13
1.3.	<i>Pomnik Historii.....</i>	13
1.4.	<i>Park kulturowy.....</i>	14
1.5.	<i>Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO.....</i>	14
2.	ZABYTEKI NIERUCHOME.....	15
2.1.	<i>Zespoły urbanistyczne i ruralistyczne.....</i>	15
2.2.	<i>Dzieła architektury i budownictwa.....</i>	22
2.3.	<i>Architektura obronna.....</i>	31
2.4.	<i>Obiekty przemysłu i techniki.....</i>	35
2.5.	<i>Cmentarze.....</i>	38
2.6.	<i>Zespoły zieleni.....</i>	39
2.7.	<i>Miejsca historyczne.....</i>	39
3.	ZABYTEKI RUCHOME.....	40
3.1.	<i>Zabytki ruchome w zbiorach muzealnych.....</i>	40
3.2.	<i>Zabytki ruchome w archiwach i bibliotekach.....</i>	41
3.3.	<i>Zabytki ruchome poza zbiorami muzealnymi, bibliotecznymi i archiwalnymi.....</i>	41
4.	ZASOBY ARCHEOLOGICZNE.....	43
5.	NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE.....	46
III.	DIAGNOZA.....	48
IV.	CELE I ZADANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO-MAZURSKIM.....	50
1.	ZESPOLENIE I KOORDYNACJA FORM I METOD OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	50
2.	OPIEKA NAD ZABYTEKAMI NIERUCHOMYMI ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM OBIEKTÓW I ZESPOŁÓW CHARAKTERYSTYCZNYCH DLA WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO.....	51
3.	OPIEKA NAD ZABYTEKAMI RUCHOMYMI.....	54
3.1.	<i>Dokumentacja.....</i>	54
3.2.	<i>Konserwacja.....</i>	54
3.3.	<i>Działania promocyjne.....</i>	54
4.	OPIEKA NAD ZASOBAMI MUZEÓW.....	54

5. PROGRAM OCHRONY ARCHEOLOGICZNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	55
6. OCHRONA DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO	56
7. PRAKTYCZNE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO –ROZWÓJ TURYSTYKI, DZIAŁANIA EDUKACYJNE, PROMOCYJNE ITP.....	57
ANEKS NR 1	59
ANEKS NR 2	61
ANEKS NR 3	62
ANEKS NR 4	63
ANEKS NR 5	69

I. WPROWADZENIE

1. Przedmiot, cel i zakres opracowania

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do innych aktów planowania, służącym podejmowaniu działań dotyczących inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, a także upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez samorząd województwa.

Myślą przewodnią opracowania Programu Opieki nad Zabytkami dla województwa warmińsko-mazurskiego jest uznanie potrzeby zachowania zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego za ważny czynnik wpływający na kształtowanie się tożsamości regionalnej i promocji turystycznej.

Program ma określić stan, do którego należy dążyć w zakresie opieki nad zabytkami: wskazywać konieczne do wykonania zadania i sugerować sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych założeń organizacyjnych, finansowych, edukacyjnych, promocyjnych.

Celem programu jest określenie zadań, jakie winny być realizowane w zakresie będącym przedmiotem programu. Zadania te określone są w odniesieniu do całego województwa warmińsko-mazurskiego jako regionu administracyjnego. Nie odnoszą się jedynie do władz województwa, których bezpośredni wpływ na działalność chociażby instytucji sprawujących w różnej formie opiekę nad zabytkami jest ograniczony do pewnych wybranych instytucji.

Rezultatem programu powinno być osiągnięcie odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Istotnym jest, aby program realizowano przy współdziałaniu mieszkańców województwa, w różnych formach swojej życiowej aktywności (praca zawodowa, działalność społeczna, działania wynikające z prawa własności lub z użytkowania obiektów zabytkowych) zaangażowanych w opiekę nad zabytkami. Obowiązkiem władz publicznych w tym względzie jest z kolei pobudzanie i usprawnianie mechanizmów regulujących kwestie tej opieki oraz tworzenie i wspieranie inicjatyw mających taką opiekę na celu.

Przyjęcie przez sejmik województwa w formie uchwały „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-mazurskiego na lata 2008-2011” nie jest przejawem działalności prawotwórczej; nie jest to bowiem akt prawa miejscowego mający charakter aktu powszechnie obowiązującego. Program jest natomiast aktem polityki administracyjnej i jako taki służyć powinien podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania badań, prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez samorząd województwa.

Program opracowany został na cztery lata. Jest dokumentem, który będzie cyklicznie aktualizowany. W trakcie jego realizacji prowadzony będzie monitoring, dzięki któremu, możliwe będzie uwzględnienie nowych uwarunkowań prawnych społecznych i gospodarczych, co pozwoli na sprecyzowanie lub modyfikację przyjętych kierunków działania.

Program na lata 2012-2015 jest aktualizacją „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2008-2011”. Z Programu zostało sporządzone sprawozdanie z realizacji w latach 2008 - 2009 Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2008 - 2011. Sprawozdanie zostało przyjęte Uchwałą Nr III/37/10 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 grudnia 2010 r.

Wskazane w Programie Opieki nad Zabytkami działania są zgodne z krajowymi i wojewódzkimi dokumentami programowymi. Równocześnie wskazane w Programie zadania do realizacji i proponowane rozwiązania odpowiadają ustawowym regulacjom ochrony zabytków w Polsce.

Ileokroć w tekście jest mowa o Programie Opieki, oznacza to „Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2012 – 2015”.

2. Uwarunkowania formalno-prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

2.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Ochrona zabytków, dawnych materialnych i niematerialnych dóbr kultury jest **obowiązkiem konstytucyjnym Państwa**. W myśl art. 5 Konstytucji RP „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...). Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż „obowiązkiem Obywatela (...) jest troska o dobro wspólne”, z kolei art. 6 Konstytucji stanowi, że „...Rzeczpospolita Polska, stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (...)”.

2.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Podstawą prawną ochrony zabytków w Polsce jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568 z 2003 r. z późn. zm.), która reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, definiuje pojęcie zabytku, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej), formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania etc.

Zabytek, w myśl ustawy, to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na organy administracji publicznej obowiązki (art. 4):

- zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowania i utrzymania;
- zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremniania niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałania kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględniania zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków (art. 5):

- naukowego badania i dokumentowania zabytku; zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. W myśl tejże ustawy, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania (art. 6):

- 1) zabytki nieruchome będące w szczególności:
  - a) krajobrazami kulturowymi;
  - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi;
  - c) dziełami architektury i budownictwa;
  - d) dziełami budownictwa obronnego;
  - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi;
  - f) cmentarzami;
  - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni;
  - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
- 2) zabytki ruchome będące w szczególności:
  - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej;

- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje;
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami;
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego;
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. nr 85, poz. 539, z późniejszymi zmianami);
- f) instrumentami muzycznymi;
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodziela oraz innymi obiektami etnograficznymi;
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa;
- b) cmentarzyskami;
- c) kurhanami;
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej (art. 6.1.).

Ponadto „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej” (art. 6.2.).

Ustawa określa następujące formy ochrony zabytków (art. 7.):

1) wpis do rejestru zabytków

Do rejestru zabytków wpisuje się **zabytek nieruchomy** (w tym archeologiczny) na podstawie decyzji wydanej przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Wpis do rejestru **zabytku ruchomego** (w tym archeologicznego) może nastąpić na wniosek właściciela zabytku, natomiast w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia tego zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej wojewódzki konserwator zabytków może dokonać wpisu z urzędu (art. 10 ust. 1 i 2).

2) pomnik historii

Za pomnik historii uznaje się zabytek o znaczeniu ponadregionalnym, dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, posiadający znaczenie dla dziedzictwa

kulturowego Polski. Zabytek zostaje uznany za pomnik historii w drodze rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego.

W dniu 6 października 2005 r. Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury przyjęła i zarekomendowała do stosowania „Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii”. Według przyjętych kryteriów Rada wydaje opinie o zgłaszanych wnioskach.

3) park kulturowy

Park kulturowy tworzy gmina na podstawie uchwały rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Park kulturowy tworzy się w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Zasady postępowania przy powoływaniu parków kulturowych określa dokument pn. „Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania projektu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków”, przyjęty i zarekomendowany w dniu 6 października 2005 r. do stosowania przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego .

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2.3. Ustawa o samorządzie województwa

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż samorząd województwa określa strategię rozwoju województwa, uwzględniającą w szczególności pięć głównych celów (art. 11.1.). Aż trzy spośród nich odnieść można bezpośrednio do spraw związanych z zabytkami i środowiskiem kulturowym, a są to:

- 1) pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców;
- 2) zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń;
- 3) kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

Ustawa ta określa też osiem elementów składowych polityki rozwoju województwa prowadzonej przez samorząd wojewódzki (art. 11.2). Wśród nich do interesujących nas kwestii odnosi się zapis o wspieraniu rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego.

Jak stanowi ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (art. 14.1.), samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim określone ustawami, m.in. w zakresie: pkt 3) kultury i ochrony jej dóbr, pkt 7) zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż do wyłącznej właściwości sejmiku województwa należy m.in. „uchwalanie strategii rozwoju województwa oraz wieloletnich programów wojewódzkich” (art. 18, pkt 2). Stanowi ona także, iż do zadań zarządu województwa należy w szczególności m.in. „przygotowywanie projektów strategii rozwoju województwa, planu zagospodarowania przestrzennego i programów wojewódzkich oraz ich wykonywanie” (art. 41.2., pkt 4).

W świetle ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa budżet województwa jest planem finansowym obejmującym m.in. „wydatki związane z wieloletnimi programami, w tym w szczególności inwestycyjnymi, z wyodrębnieniem wydatków na finansowanie każdego z programów” (art. 61.2. pkt 4).

2.4. Podział kompetencji i obowiązków w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) określa organizację organów ochrony zabytków. Do organów tych zalicza:

- 1) ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewodę, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 89.).

Na szczeblu wojewódzkim organem zajmującym się ochroną zabytków jest wojewódzki konserwator zabytków, którego powołuje i odwołuje wojewoda za zgodą Generalnego Konserwatora Zabytków (art. 91 ust. 1).

Do zadań wojewódzkiego konserwatora zabytków wedle ustawy należy w szczególności:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie;
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;

- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 7) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- 8) upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- 9) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków (art. 91ust. 4).

Ustawa zakłada również istnienie ciał opiniodawczo-doradczych. Na szczeblu centralnym jest nim Rada Ochrony Zabytków, działająca przy ministrze właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 97), oraz Główna Komisja Konserwatorska, działająca przy Generalnym Konserwatorze Zabytków (art. 98).

Na szczeblu wojewódzkim organem opiniodawczym w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków, działająca przy wojewódzkim konserwatorze zabytków.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Do obowiązków samorządu województwa wynikających z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami należy w szczególności:

- sporządzanie (na okres 4 lat) wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (art. 87);
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego województwa (art. 18);

Program sporządza Zarząd Województwa na okres czterech lat i po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków przedkłada Sejmikowi Województwa. Po przyjęciu przez Sejmik Województwa program jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu Zarząd Województwa sporządza co dwa lata sprawozdanie i przedkłada je Sejmikowi Województwa.

2.5. Cele programu opieki w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Zgodnie z art. 87 ust. 2 ustawy program ma na celu w szczególności:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania województwa;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;

- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

II. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Ochrona i opieka nad zabytkami, aby była skuteczna, powinna być realizowana w oparciu o rzetelną wiedzę dotyczącą ich wartości i znaczenia dla województwa. Równie ważną jest kwestia rozpoznania występujących problemów związanych między innymi ze stanem zachowania poszczególnych obiektów, reagowania na występujące zagrożenia, a co za tym idzie powstrzymania dalszej degradacji zabytków oraz ich otoczenia.

Niniejsza, ogólna charakterystyka zasobu, przy uwzględnieniu powyższych uwarunkowań, ma na celu pomoc w sformułowaniu zadań i celów, które służyć będą realizacji działań na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego regionu.

W pierwszej kolejności wskazane zostały podstawowe definicje i ogólne dane o zasobach wynikające z uwarunkowań prawnych oraz z działalności organów odpowiedzialnych za sprawowanie ochrony nad zabytkami. Następnie scharakteryzowano zasób z uwzględnieniem grup i typów obiektów, by w końcu dokonać ich wartościowania oraz wyłonić elementy charakterystyczne dla specyfiki regionu.

1. Zabytki województwa warmińsko-mazurskiego a formy i zakres ich ochrony

1.1. Rejestr zabytków

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków (art. 8 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). W naszym województwie jest nim Warmińsko-Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków, który kieruje Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Olsztynie oraz delegaturami w Elblągu i Ełku.

Rejestr zabytków województwa warmińsko-mazurskiego prowadzony jest dla trzech kategorii zabytków: zabytków nieruchomych (księga rejestru A), zabytków ruchomych (księga rejestru B) oraz zabytków archeologicznych (księga rejestru C).

W rejestrze zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego jest około 5 tys. decyzji. Nie oznacza to jednak, że jest tyle samo obiektów objętych ochroną, ponieważ niektóre decyzje obejmują zespoły zabudowy, składające się czasem nawet z kilkunastu obiektów (np. zespoły dworsko-folwarczne, zespoły koszar, węzeł kolejowy i inne). Tak więc liczba decyzji nie jest tożsama z liczbą obiektów wpisanych do rejestru. Należy także podkreślić, iż w rejestrze zabytków znajdują się także obiekty, które kwalifikują się do skreślenia z rejestru (część z nich fizycznie nie istnieje). Istnieje także grupa zabytków, które oczekują na ujęcie w rejestrze, a w ich sprawie toczą się postępowania administracyjne dotyczące objęcia ich ochroną lub jeszcze nie zostały w ich przypadku takie postępowania wszczęte. Ponadto wpis do rejestru zabytków historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania

decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołów zabytków. Taka też sytuacja ma miejsce w przypadku naszego województwa.

W wielu miastach mimo, że układ urbanistyczny objęty jest już ochroną poprzez wpisanie do rejestru, to i tak najbardziej wartościowe jego elementy – budowle obejmowane są ochroną indywidualną.

1.2. Ewidencja zabytków

Ewidencję zabytków stanowią zarówno zabytki wpisane, jak i nie wpisane do rejestru zabytków.

Ewidencję zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych (art. 22 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami), zaś ewidencję z terenu gmin prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) w formie zbioru kart adresowych zabytków, objętych wojewódzką ewidencją zabytków (art. 22 ust. 4).

Obiekty zabytkowe nieruchome wpisane do rejestru oraz inne zabytki nieruchome ujęte w gminnej ewidencji zabytków a także parki kulturowe uwzględnia się w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (art.19 ust. 1).

Ewidencja zabytków jest podstawą dla sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art. 21). Rozpoznanie zasobów, stanu zachowania obiektów zabytków pozwala na wskazanie zagrożeń oraz sposobów reagowania w celu ochrony i powstrzymania degradacji zewidencjonowanych zabytków oraz ich otoczenia. Dlatego obiekty te ujęte zostają w programach opieki oraz wskazane do ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

1.3. Pomnik Historii

Pomnik Historii to zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy, który ze względu na szczególną wartość i znaczenie dla kultury narodowej, oraz z uwagi na swoją historię, klasę architektury lub piękno otaczającego go krajobrazu zasługuje na szczególną uwagę i ochronę.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego występują trzy Pomniki Historii:

1. **„Frombork – zespół katedralny”**, wpisany na mocy Zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 8.09.1994 r. (Monitor Polski nr 50 z 1994 r., poz. 414). Granica zespołu zabytkowego obejmuje zespół katedralny, przebiega wzdłuż ul. Kopernika, dalej na południe ścieżką w wąwozie do ul. Katedralnej, dalej ul. Katedralną, Krasickiego, aż do ul. Kopernika.

2. **„Grunwald – Pole Bitwy”**, wpisany na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 września 2010 r. (Dz.U. 2010 nr 184 poz. 1235). Obszar pomnika historii "Grunwald - Pole Bitwy" obejmuje łąki i tereny zalesione, zespół pomnikowy oraz ruiny

kaplicy pobitewnej i zajmuje teren pomiędzy szosami Stębark - Grunwald i Stębark – Łodwigowo.

3. „**Kanał Elbląski**”, wpisany na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. (Dz.U. 2011 nr 20 poz. 100). Obszar pomnika historii „Kanał Elbląski” obejmuje układ drogi wodnej Kanału Elbląskiego łączący jeziora: Druzno, Piniewo, Sambród, Ruda Woda, Bartężek, Ilińsk, Drwęckie, Pauzeńskie, Szelałg Wielki, Szelałg Mały, Karnickie, Dauby, Jeziorak, Mały Jeziorak wraz ze związanymi z nimi:

5 pochylniami — Całuny, Jelenie, Oleśnica, Kąty, Buczyniec,

4 śluzami — Miłomłyn, Zielona, Ostróda, Mała Ruś,

4 wrotami ochronnymi — Miłomłyn, Buczyniec, Ligowo, Zagadka,

5 jazami — Miłomłyn, Zielona, Hawa, Samborowo, Ostróda,

a także innymi przynależnymi do kanału elementami systemu urządzeń hydrotechnicznych.

1.4. Park kulturowy

Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego umożliwiającą zachowanie wyjątkowych wartości historyczno-kulturowych w jednoczesnym ewentualnym powiązaniu z ochroną środowiska przyrodniczego.

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego jest jeden park kulturowy. Uchwałą Rady Gminy XL /447/ 2010 z dnia 22 kwietnia 2011 r. w sprawie zatwierdzenia Planu Ochrony Parku Kulturowego Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Gietrzwałd-Woryty został utworzony Park Kulturowy Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Gietrzwałd – Woryty.

1.5. Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO została ogłoszona po raz pierwszy w 1978 r. Wcześniej, w 1972 r. ONZ podjęła rezolucję w sprawie uruchomienia międzynarodowego systemu ochrony światowej spuścizny kulturalnej i naturalnej. Wówczas przyjęto „Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego”, w której zdefiniowano pojęcie dziedzictwa kulturalnego. Obejmuje ono:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe; dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną

wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego nie występuje żaden obiekt wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO.

2. Zabytki nieruchome

Zabytek nieruchomy to „nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową” (art. 3 pkt 1 i 2 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

2.1. Zespoły urbanistyczne i ruralistyczne

2.1.1. Zespoły urbanistyczne

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się obecnie 49 miast. W 1945 r. obszar ten liczył 53 miejscowości posiadających prawa miejskie. Zaraz po wojnie 14 z nich utraciło prawa miejskie z powodu znacznego wyludnienia. Były to: Barciany, Biskupiec Pomorski, Dąbrówno, Frombork, Kisielice, Miłakowo, Miłomłyn, Młynary, Pasym, Pieniężno, Sępole, Srokowo, Wielbark i Zalewo. Ponownie odzyskały je: Frombork (1959), Sępole i Pieniężno (1973), Młynary (1980), Kisielice (1986), Miłomłyn (1998), Pasym (1997), Zalewo (1987), Miłakowo (1998).

Obecnie na terenie województwa istnieje 9 historycznych ośrodków miejskich funkcjonujących na prawach gminy wiejskiej: Barciany, Biskupiec Pomorski, Dąbrówno, Srokowo, Wielbark, a także Kurzętnik, który stracił prawa miejskie jeszcze w średniowieczu, Dłutowo, którego miejskość była jedynie krótkim epizodem (1532-1578) i Janowo, które prawa miejskie utraciło w 1869 r.

Z uwagi na czas lokacji miasta województwa warmińsko-mazurskiego można podzielić na 3 grupy:

1) miasta zakładane w średniowieczu (XIII w. – XV w.):

Barciany (1359), Barczewo (1364), Bartoszyce (1332), Biskupiec Pomorski (1325), Biskupiec Reszelski (1395), Bisztynek (1385), Braniewo (1254), Dąbrówno (1325/26), Dobre Miasto (1329), Działdowo (1344), Elbląg (1246), Iława (1305), Frombork (1310), Górowo Iławeckie (1335), Janowo (1421), Jeziorany (1338), Kętrzyn (1357), Kisielice (1331), Kurzętnik (1330), Lidzbark Warmiński (1308), Lidzbark Welski (1325), Lubawa (1303-1311/1326), Miłakowo (1490), Miłomłyn (1335), Młynary (1329), Morąg (1327), Mrągowo (1405), Nidzica (1381), Nowe Miasto Lubawskie (1325), Olsztyn (1353), Orneta (1313), Olsztynek (1359), Ostróda (1329), Pasłek (1297), Pasym (1386), Pieniężno (1312), Reszel

(1337), Sępól (1351), Srokowo (1405), Susz (1305), Tolkmicko (1299/1351), Zalewo (1305),

2) miasta nowożytne (XVI w. – XVIII w.):

Biała Piska (1722), Ełk (1560), Giżycko (1612), Mikołajki (1722) i Olecko (1560), Orzysz (1725), Pisz (1645), Ryn (1723), Szczytno (1723), Węgorzewo (1571).

3) ośrodki miejskie powstałe w 2. połowie XX w.:

Korsze (1962), Ruciane Nida (1958).

Większość miast z terenu województwa warmińsko-mazurskiego to miasta zakładane w okresie średniowiecza. Lokacje te opierały się najczęściej na prawie chełmińskim, tylko nieliczne na prawie lubeckim.

Porównując z założeniami miejskimi regionów sąsiednich, można stwierdzić, iż tutejsze układy urbanistyczne były stosunkowo niewielkie. Centrum każdego z nich stanowił centralnie usytuowany prostokątny lub kwadratowy rynek. Głównymi dominantami były ratusz oraz kościół parafialny. Miasta te cechowała również regularna sieć ulic, a większość z nich otoczona została murami miejskimi. Elementem, który często uzupełniał perspektywę widokową była sylweta zamku. Ośrodki zakładane na prawie chełmińskim powstały ze znacznie mniejszym rozmachem i widocznymi cechami lokalnego prowincjonalizmu (np. Olsztyn, Ostróda, Kętrzyn, Olsztynek, Reszel, Biskupiec, Barczewo i inne)

Nieco odmiennym typem były miasta portowe (hanzeatyckie), takie jak Braniewo, Elbląg, Frombork, Pasłęk i Tolkmicko. Ich układ podporządkowany był charakterowi ośrodka, stąd większość ulic zmierzała ku nabrzeżu portowemu. Wprawdzie prawo lubeckie w swych podstawowych założeniach nie odbiegało od prawa magdeburskiego i późniejszego chełmińskiego, stąd również w miastach portowych występuje centralnie usytuowany rynek, często z ratuszem pośrodku. Niemniej jednak ciężar życia publicznego był przesunięty w kierunku portu, który wyznaczał kierunki rozwoju gospodarczego miasta. Intensywny rozwój tego typu miast w okresie średniowiecza spowodował, iż poziom ich zabudowy znacznie przewyższał poziom zabudowy innych średniowiecznych założeń miejskich w regionie. Wśród miast hanzeatyckich obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, szczególnie wysoki poziom rozwoju w okresie średniowiecza osiągnął Elbląg. Świadczyć o tym może chociażby mieszczańska murowana zabudowa przyrynkowa.

Osobny typ miasta stanowią Kisielice i Iława, które nie przystają do żadnego z wcześniej wspomnianych modeli. Mimo, iż prawa miejskie nadane im zostały w pierwszym okresie procesów urbanistycznych (np. Iława 1305 r., Kisielice 1331 r.), to lokacje te nie do końca były efektem planowej akcji Zakonu Krzyżackiego. Oba ośrodki stanowiły prywatną własność, przy czym należy podkreślić, iż Iława w charakterze prywatnego miasta przetrwała aż do początku XIX w. W chwili obecnej trudno mówić o pierwotnym kształcie Kisielic, gdyż pozostałością tamtych czasów jest jedynie kościół, a na obszarze historycznego miasta znajdują się obecnie nieużytki.

Średniowieczne założenia miejskie przetrwały w niemal niezmiennym kształcie do XIX w. Tylko niektóre z nich wcześniej wykształciły załączki przedmieść.

Po sekularyzacji Zakonu i utworzeniu księstwa, a jeszcze później królestwa pruskiego znaczenie zyskały niektóre osady i osiedla wiejskie —rozwijające się na zapleczu założeń obronnych. Podniesione do rangi miasta tworzyły układ charakteryzujący się brakiem wykształconego, jednolitego placu targowego. Były to tzw. miasta ulicówki, gdzie szeroka ulica pełniła funkcję rynku (np. Pisz, Węgorzewo w XVII w. oraz Ryn, Orzysz i Biała Piska, Szczytno w wieku XVIII).

Zespoły urbanistyczne woj. warmińsko-mazurskiego przetrwały w swej praktycznie niezmienionej postaci do XVIII w., kiedy to ruszył proces rozbiórki średniowiecznych murów obronnych. Zlikwidowanie tej bariery przestrzennej wraz z jednoczesnym pozyskaniem znacznej ilości budulca spowodował poszerzenie przestrzeni miejskiej poprzez rozwój mieszkalnych przedmieść. Był to sposób ówczesnych władz na przeprowadzenie akcji modernizacyjnej miast. W wyniku tej rozbiórki pozyskano znaczne ilości budulca, jednak na pełen efekt tej akcji czekać trzeba było jeszcze prawie 100 lat.

Istotną cezurę w rozwoju przestrzennym miast woj. warmińsko-mazurskiego stanowi wiek XIX. Czynnikiem, który w istotny sposób stymulował ten proces stała się w tym wypadku budowa i późniejszy rozwój linii kolejowej na terenie dawnych Prus Wschodnich. Szczególne znaczenie miała tutaj budowa głównej traktacji Toruń – Wystruć. W tym okresie wykształciło się też kilka charakterystycznych typów zabudowy miejskiej. W nawiązaniu do sieci kolejowej powstały towarzyszące jej zespoły zabudowy kolejowej – obiekty dworcowe, powiązana z funkcjonowaniem infrastruktura kolejowa i zabudowania z nią związane, jak również budynki mieszkaniowe przeznaczone dla pracowników kolei. Takie obiekty mieszkaniowe w wielu ośrodkach miejskich po dziś dzień tworzą zwarte zespoły, czytelne jako malownicze wnętrza w strukturze przestrzeni miejskich.

Rozwój kolei pociągnął za sobą szeroki rozwój przemysłu, który ujęty w strefy lokalizowany był w bezpośrednim sąsiedztwie linii kolejowej. Te przemysłowe konglomeraty, stanowiące ważny akcent przestrzenny miały znaczny wpływ na krajobraz nie tylko dawnych, ale również współczesnych miast.

Rozwój miast i gwałtowny wzrost liczby mieszkańców, związany z przeprowadzoną w XIX w. reformą agrarną, spowodowały konieczność poprawy warunków sanitarnych oraz poziomu życia. Powstawały wówczas pierwsze wodociągi, z towarzyszącymi im wieżami ciśnienia, które po dziś dzień często stanowią dominantę w zabudowie miast. Budowano również pierwsze gazociągi z charakterystycznymi cylindrycznymi zbiornikami. Zaczęto także dostrzegać walory krajobrazowe i rekreacyjne jezior znajdujących się w granicach administracyjnych miast, a także konieczność stworzenia miejsc wypoczynku dla stale wzrastającej liczby mieszkańców. Powstały w tym czasie obiekty sportowe, kąpieliska i skwery, którym towarzyszyła rozbudowana infrastruktura gastronomiczno-handlowa.

Kolejnym istotnym faktem, mającym charakter miastotwórczy, było powstawanie na terenach tutejszych miast garnizonów wojskowych w XIX i XX w. Prusy Wschodnie położone na rubieżach Rzeszy były strategiczne dla niemieckiej obronności. Konieczna z tego względu obecność wojska stymulowała tym samym rozwój urbanizacji. Powstające wówczas olbrzymie zespoły koszarowe wymusiły kolejne zmiany w przestrzeniach śródmiejskich.

Rozkwit przeżywała wówczas również zabudowa mieszkaniowa. Wykształcony pod koniec XIX w. typ kamienicy czynszowej dominuje w zabudowie rozwijających się przedmieść, często przyjmując formy bardzo ozdobne. W wystroju fasad przeważały uniwersalne motywy późnego historyzmu. Czasami obiektom towarzyszyła lokalnie wypracowana secesja, np. w Olsztynie, Biskupcu Reszelskim, Reszlu, Elku, Jezioranach. Te nieliczne już przykłady świadczą o tym, iż podobnych obiektów było znacznie więcej.

W czasie I wojny światowej znaczna część miast – zwłaszcza w regionie Mazur – uległa dotkliwym zniszczeniom. Na terenie całej ówczesnej prowincji pruskiej straty poniosło 35 ośrodków miejskich i 1900 gmin wiejskich. Odbudowa miast po zniszczeniach I wojny światowej trwała z górą 10 lat (1915-1925) i objęła głównie ośrodki położone we wschodniej i południowej części obecnego województwa (Działdowo, Elk, Gołdap, Nidzica, Olsztynek, Szczytno). W swych założeniach była ona akcją zaplanowaną z dużym rozmachem, prowadzoną pod kuratelą państwa i z jego dużą pomocą finansową. Głównym założeniem było uporządkowanie oblicza miast dawnych Prus Wschodnich i nadania im charakteru bardziej atrakcyjnego i nowoczesnego. Stąd też zamysł przeprowadzenia niezbędnych korekt urbanistycznych i regulacji, które skutkować miały zmianami w dotychczasowym rozplanowaniu. Postanowiono również wykorzystać efekt zniszczeń wojennych, aby nadać nowy charakter zabudowie śródmiejskiej, rezygnując z odbudowy w krytykowanym i mało wartościowym stylu z przełomu stuleci i kładąc nacisk na elementy regionalizmu. Niestety, nie wszystkie z tych założeń udało się zrealizować, nie mniej jednak większość realizacji zachowanych do czasów współczesnych stanowi z uwagi chociażby na prostotę rozwiązań i dobrą integrację z otaczającym je krajobrazem cenną spuściznę tamtego okresu.

W latach 20- i 30-tych XX w. podjęto wiele działań zmierzających do poprawy warunków mieszkaniowych poprzez rozwój taniego, jednorodzinnego budownictwa. Okres ten dla zabudowy mieszkaniowej miast Warmii i Mazur oznaczał przede wszystkim realizowane idee osiedli – ogrodów, które w odniesieniu do przedmieść wielu miast, po dziś dzień utrzymują swoje podstawowe walory w postaci prostoty rozwiązań i harmonię z otaczającym je krajobrazem. Te zwarte zespoły zabudowy mieszkaniowej usytuowanej pośród zieleni do dziś przetrwały w większości ośrodków miejskich. Okres ten przyniósł też fascynację modernizmem, który wyraźnie odcisnął się w miejskiej architekturze mieszkaniowej. Proste, kubiczne bryły, oszczędne w detalu, tworzyły układy powtarzalnych budynków jedno- i wielorodzinnych, powstających na zasadzie modułowej – znamiennej dla modernizmu. Dobrze zachowane zespoły tej architektury przetrwały do dnia dzisiejszego m.in. w Ornece, Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie.

Harmonijny rozwój układów przestrzennych miast zaobserwowany na przestrzeni stuleci został w wielu przypadkach bezpowrotnie zakłócony działaniami II wojny światowej oraz późniejszą polityką przestrzenną. Niejednokrotnie założeniem powojennych urbanistów była nie tylko szeroko pojęta odbudowa realizowana według nowych koncepcji, lecz również destrukcja ocalałej jeszcze zabytkowej zabudowy. Działania tego typu mimo, iż obserwowane były w całym kraju, na terenie Warmii i Mazur zostały szczególnie wzmocnione z uwagi na uwarunkowania historyczne. Wyobcowanie i brak więzi regionalnych oraz przywiązania do ziemi i kulturowej spuścizny wręcz zachęcał do niszczenia zastanego dziedzictwa

materialnego. Współczesny obraz takich miast jak Braniewo, Dobre Miasto, Frombork, Iława, Miłomłyn, Młynary, Gołdap, Olecko, Ostróda, daleko odbiega od obrazu miasta historycznego, z dobrze czytelnym układem przestrzennym i wielowiekową zabudową. Należy jednak podkreślić, iż ów proces destrukcji nie przebiegał w sposób równomierny w całym regionie, co pozwoliło na zachowanie w niektórych miastach znacznej części zabytkowej zabudowy. Taki stan rzeczy można zaobserwować m.in. w Reszlu, Ornecie, Lubawie, Jezioranach, Barczewie, Mrągowie, Pasymiu, Pasłęku, Górowie Iławeckim. W innych ośrodkach natomiast zachowały się cenne pojedyncze obiekty architektury bądź mniejsze kwartały historycznej zabudowy (m.in. Olsztyn, Elbląg, Ełk, Biskupiec, Węgorzewo, Szczytno, Kętrzyn).

2.1.2. Zespoły ruralistyczne

Krajobraz wiejski woj. warmińsko-mazurskiego jest silnie zdefiniowany przez historyczne formy osadnicze. Pierwotna struktura, związana z pruską organizacją plemienną została praktycznie zatarta. Zachowana do dnia dzisiejszego sieć osadnicza oraz jej formy przestrzenne ukształtowane zostały w okresie planowej i systematycznej akcji kolonizacyjnej, prowadzonej najpierw przez państwo krzyżackie, później pruskie.

Kolonizacja średniowieczna koncentrowała się w północnej i zachodniej części państwa krzyżackiego i nie obejmowała południowo-wschodnich rubieży, porośniętych puszcza. Granica zwartej i regularnej sieci osadniczej kończyła się na linii Nidzica – Szczytno – Ryn – Gołdap. Obszary puszczańskie zasiedlano w wiekach XVI i XVII, w ramach tzw. kolonizacji mazowieckiej (napływ osadników z Mazowsza) oraz osadnictwa szkatułowego. Późniejsze procesy migracyjne i gospodarcze wprowadziły liczne zmiany w krajobrazie osadniczym, nie wpłynęły jednak w zasadniczym stopniu na zmianę kształtu istniejących osiedli wiejskich. Zasadnicze przekształcenia krajobrazu rolniczego, w większości o charakterze negatywnym, miały miejsce dopiero w drugiej połowie XX w.

Podstawowe, historyczne typy rozplanowania wsi, jakie występują w regionie to owalnica i ulicówka. We wsiach założonych na planie owalnicy zabudowa usytuowana jest wzdłuż dwóch, łączących się przy wjeździe i wyjeździe dróg opasujących owalny, pierwotnie pusty plac. W przypadku ulicówki zabudowa ciągnie się wzdłuż drogi wiejskiej, po obu jej stronach. W okresie średniowiecza wsie lokowano tu najczęściej na planie owalnicy (m.in. Nawiady w powiecie mrągowskim, Wrzesina, Nowe Kawkowo i Stęki w powiecie olsztyńskim, Królewó i Niebrzydowo Wielkie w powiecie ostródzkim Grom, Łupowo i Trelkowo w powiecie szczycieńskim), znacznie rzadziej na planie ulicówki. Ta ostatnia typowa była, jak już wspomniano dla osadnictwa nowożytnego, które koncentrowało się w południowo-wschodniej części regionu (wśród wielu innych są to m.in. Rummy, Jeruty, Gawrzyjałki, Olszyny, Jerutki, Faryny w powiecie szczycieńskim; Cierpięta, Dobry Lasek w pow. piskim). Swego rodzaju modyfikacją jest ulicówka nadjeziorna, w której regularna zabudowa znajduje się z jednej strony drogi, zaś z drugiej jest jezioro (Siemiany w pow. iławskim, Rusek Wielki i Sapłaty w pow. szczycieńskim, Zgon w pow. mrągowskim, czy wreszcie Woryty i Stępy w pow. olsztyńskim, gdzie jezioro zostało osuszone).

Zarówno ulicówki, jak i owalnice rozrastały się, przekształcały w ciągu wieków. W ten sposób powstały wielodrożnice – wsie, w których pierwotny układ został wzbogacony o szereg poprzecznych dróg czy rozwidleń. Tak się działo zwłaszcza w przypadku wsi dużych, parafialnych czy gminnych, wśród których można wymienić m.in. Purdę, Gietrzwałd, Dźwierzuty. Proces ten nie ominął miejscowości, które, mimo, iż nie były ośrodkiem władzy świeckiej czy kościelnej, także podlegały przekształceniom. Do takich należą m.in. wsie Miętkie, Krytuń, Liwa, Mingajny czy Boguszewo.

Zasadnicze zmiany w krajobrazie osadniczym Warmii i Mazur zaszły w wieku XIX. Było to związane z reformami agrarnymi z pierwszej połowy tego stulecia, uwłaszczeniem chłopów i separacją gruntów oraz parcelacją majątków ziemskich. W toku tych procesów część gospodarstw przeniosła się poza obszar zwartej zabudowy, tworząc tak zwane kolonie, znajdujące się w większym lub mniejszym oddaleniu od wsi. Ponadto w krajobrazie rolniczym pojawiły się nowe jednostki osadnicze, jakimi były osiedla zakładane na początku XX w. na terenach poparcelacyjnych. Charakteryzuje je znaczne rozluźnienie zabudowy oraz zredukowanie programu funkcjonalnego do jednego lub dwóch budynków (Pilwa w pow. węgorzewskim, Mażany w pow. kętrzyńskim). Nowym elementem były też osiedla domów przeznaczone dla pracowników niewielkich zakładów produkcyjnych (cegielnie, tartaki), względnie wznoszone w ramach realizacji programu taniego budownictwa mieszkaniowego, promowanego przez państwo. Były to zwarte i regularne układy, świadomie kształtowane jednostki przestrzenne.

Zabudowa wiejska w woj. warmińsko-mazurskim jest drewniana i murowana, z przewagą tej ostatniej. Budownictwo murowane zaczęło wypierać zabudowę drewnianą w 2 połowie XIX w., choć na pewnych obszarach, a szczególnie w południowej i wschodniej części regionu, tradycyjna drewniana zabudowa utrzymywała się stosunkowo długo. Tym niemniej już na początku XX w. typowym elementem wiejskiej zabudowy stał się murowany budynek mieszkalny, z murowanymi lub drewniano-murowanymi zabudowaniami gospodarczymi.

W przypadku zabudowy drewnianej najbardziej powszechna była konstrukcja zrębowa, w XIX-w. nastąpiła modyfikacja na konstrukcję zrębowo-słupową. Na północy regionu i w jego zachodniej części popularna była konstrukcja słupowo-ramowa, inaczej zwana ryglową. Elementem regionalnym były podcienia szczytowe i znacznie rzadziej spotykane narożne oraz wnekowe, wspólne dla pewnych obszarów Mazur i historycznej Warmii oraz silnie wysunięta podcienia frontowe typowe dla zachodniej i północnej części regionu. Zdecydowana większość zabudowy wiejskiej Warmii i Mazur to budownictwo murowane. Trudno tu wyróżnić grupy czy odmiany charakterystyczne dla poszczególnych części regionu. Najogólniej można je podzielić na dwa typy: budynki tynkowane oraz budynki wznoszone z czerwonej, licowej cegły. Te ostatnie stały się charakterystycznym elementem pejzażu Warmii i Mazur.

Warto tu również kilka słów poświęcić architekturze stylizowanej. Na fali narastających od drugiej połowy XIX w. procesów, związanych z rodzącą się wówczas ideą regionalizmu, w wielu krajach Europy zaczęto poszukiwać stylu narodowego, inspirowanego rodzimą kulturą ludową. W rezultacie powstało szereg budynków, których architektura zawierała

elementy tradycji budowlanej właściwej dla danego regionu. Na Warmii i Mazurach taką grupę tworzą przede wszystkim budynki wznoszone w ramach odbudowy po I wojnie światowej. Występują one głównie w południowej i wschodniej części województwa (powiaty mazurskie) i tworzą zwartą grupę budowli, o charakterystycznych i dobrze rozpoznawalnych cechach. Wyróżniające je elementy regionalne (odeszkowanie szczytów, podcienia, stylizowane pazdury i wiatrownice, bramy wjazdowe, itp.) zaczerpnięte zostały z mazurskiej tradycji budowlanej. Są to zarówno domy mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczymi, które tworzą całe zespoły zabudowy mieszkalno-gospodarczej (murowana zabudowa we wsiach Spaliny, Występ, Kolonia, Zabrost Wielki oraz drewniana wsi Hejdyk i Klon), jak również pojedyncze zagrody (np. Świętajno, Sypitki, Stacze, Ziemiany, Suczki). Bardzo interesująca jest grupa obiektów użyteczności publicznej. Dotyczy to zwłaszcza budynków szkolnych, wśród których należy wymienić chociażby Jaśkowo, Rakowo Piskie, Kwik, Onufryjowo, Ublik, w powiecie piskim oraz, Sędrowo i Kowalik w powiecie szczycieńskim.

Istotnym elementem zespołów ruralistycznych są obiekty kultu. Architektura sakralna oraz cmentarze zostaną omówione w osobnych rozdziałach. Do innych obiektów kultu należą kapliczki i krzyże przydrożne, występujące zasadniczo tylko na obszarze historycznej Warmii. Pojedyncze obiekty tego typu, spotykane poza granicami dominium warmińskiego należą do wyjątków (związane z kościołem lub gospodarstwem należącym do katolików, bądź wzniesione po 1945 r.). Do tej pory nie wykonano pełnej inwentaryzacji kapliczek i krzyży. Występują one niemal w każdej wsi warmińskiej, często w liczbie 2-5. Na całej Warmii jest ich ok. 1500 (w gorszym lub lepszym stanie zachowania), natomiast liczba krzyży nie została oszacowana. Równie istotnym i powszechnym w całym regionie elementem krajobrazu wiejskiego są pomniki upamiętniające mieszkańców parafii poległych w czasie I wojny światowej, wykonywane w formie tablic, kamieni czy większych form przestrzennych, najczęściej obsadzone szlachetnymi gatunkami drzew.

Ważnym elementem zabudowy wsi są obiekty o funkcjach publicznych lub usługowych, zazwyczaj wyróżniające się formą oraz sposobem zagospodarowania otoczenia. Należą do nich przede wszystkim plebanie, poczty, karczmy, zajazdy, kuźnie, szkoły, dróżniczówki, remizy strażackie i posterunki graniczne. Większość tych obiektów – wyłączając plebanie i niektóre budynki szkolne – straciła swoje historyczne funkcje. Adaptacja budynków do nowych potrzeb pociągnęła za sobą daleko idące przekształcenia formy, czasami prowadzące do całkowitego zatarcia pierwotnego kształtu i funkcji. Niektóre, nieużytkowane, zginęły całkowicie z pejzażu wsi.

Elementem kształtującym krajobraz wiejski jest sieć drogowa, kolejowa oraz infrastruktura gospodarczo-przemysłowa. Historyczna sieć dróg, w swoim zasadniczym zrębie została ukształtowana w czasach średniowiecza. Od XVIII w. drogi w Prusach obsadzone były drzewami. W XIX w. wytyczając i budując nowe drogi, wzorem starych obsadzano je drzewami. W ten sposób powstała charakterystyczna dla krajobrazu Warmii i Mazur sieć alei przydrożnych, stanowiąca jeden z wyróżników regionu. Sieci drogowej towarzyszyła odpowiednio zorganizowana infrastruktura, wiadukty i mosty często,

drogowskazy tj. wysokie ciosane kamienie na rozstajach dróg, rzędy ciosanych kamieni na poboczach dróg. Dzieła architektury i budownictwa.

2.2. Dzieła architektury i budownictwa

2.2.1. Obiekty sakralne

Architektura sakralna tworzy wyraźną i odrębną grupę zabytków województwa warmińsko-mazurskiego. Wyróżnikiem regionu jest murowana, wzniesiona z czerwonej cegły licowej świątynia, o rodowodzie gotyckim lub cechach neogotyckich. Drewniane kościoły zachowały się jedynie w nielicznych przypadkach. Należą do nich świątynie w Wieliczkach (1676) w pow. oleckim i Ostrokołe (1667) w pow. ełckim, oraz kościoły w Rychnowie (1713) i Pietrzwałdzie (1715) w pow. ostródzkim. Jedyną zwartą, aczkolwiek nieliczną grupę świątyń drewnianych stanowią kościoły z terenu powiatu nowomiejskiego (Lubawa – kościół św. Barbary, Rożental, Szwarcenowo, Tylice, Złotowo). Do wyjątków należą też kościoły o konstrukcji ryglowej, wśród których znajdują się poewangelickie kościoły w Jerutkach, Pizzu i Pasłęku oraz przeniesiony z terenu Żuław kościół p.w. bł. Doroty z Mątów w Elblągu.

Charakterystyczne dla regionu są świątynie murowane. Wyraźną i liczną grupę stanowią ceglane kościoły gotyckie, budowane od połowy XIV aż do końca XVI w. Wyróżnia je stylowa i jednorodna forma oraz wysoki poziom warsztatu budowlanego. Jedną z najlepszych i najbardziej reprezentatywnych realizacji jest warownia i kościół katedralny we Fromborku (1330-1388). Znakomitą grupę średniowiecznych świątyń tworzą gotyckie fary, w tym bazylika w Orniecie (1340 – 2 poł. XV w.), kościoły halowe z drugiej połowy XV i początków XVI w. w Jezioranach Reszlu, Barczewie i Olsztynie, zespół kolegiacki w Dobrym Mieście (ok. 1350 – 1400), kościół p.w. św. Jerzego w Kętrzynie sprzężony z systemem murów obronnych (ok. 1330 – po 1500), kościoły farne w Bartoszycach (ok. 1330 – przed 1487), Pasłęku (p. XIV w. – ok. 1350), Morağu (ok. 1320 – 3 św. XIV w.), Pasymiu (4 ćw. XV w.), Sępopolu (ok. 1360 – k. XIV w.). Równie ciekawy zespół gotyckiej architektury ceglanej tworzy liczna grupa świątyń wiejskich. Należy tu wymienić m.in. Sątopy, Unikowo, Kivity, Wozławki, Lwowiec, Sątoczno, Tłokowo, Radostowo, Parys, Długobór.

W czasach nowożytnych słabnie natężenie ruchu budowlanego. Powstaje grupa kościołów ewangelickich budowanych w miejsce starszych, zniszczonych świątyń. Czasami są to jeszcze zapóźnione refleksy sztuki gotyckiej (np. Węgorzewo, Dźwierzuty), najczęściej jednak pozbawione dekoracyjnych form architektonicznych, budowle oparte na schemacie prosto zamkniętej sali, z wieżą, realizujące w architekturze luteranśki postulat prostoty i ubóstwa (m.in. Boguchwały, Strużyna, Stębark, Szczytno).

Zespół budowli o dużych walorach architektonicznych i wartościach artystycznych tworzą kościoły pielgrzymkowe, budowane w XVII i XVIII w. na terenie katolickiej Warmii lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Perłą sztuki wczesnego baroku jest niewątpliwie sanktuarium w Stoczku Klasztornym, zaś najwspanialszą na tym obszarze realizacją baroku wileńskiego jest sanktuarium w Świętej Lipce. Do grupy barokowych kościołów

pielgrzymkowych należą ponadto Międzyziesie, Krosno, Chwałęcín, Głotowo, kościół p.w. św. Rocha w Tłokowie, kościół p.w. św. Krzyża w Braniewie.

W pierwszej tercji XIX w. powstaje dość jednorodna grupa kościołów ewangelickich, o cechach klasycystycznych (np. Orneta, Wielbark, Dobre Miasto, Lidzbark Warmiński). Projekty budowli opracowywano w Berlinie, w urzędzie do spraw budowlanych, na czele którego stał Karl Friedrich Schinkel, jeden z najwybitniejszych architektów niemieckich. Kościoły te noszą wyraźne cechy stylu schinklowskiego, toteż jego związek z powstającymi wówczas budowlami zdaje się być niekwestionowany.

Ożywienie ruchu budowlanego przyniósł wiek XIX. W jego drugiej połowie oraz na początku następnego stulecia powstaje liczna grupa budowli o cechach neogotyckich, odwołujących się bądź do bardziej uniwersalnych form gotyku niemieckiego (np. Spychowo, Wejsuny, Gawrzyjałki, Wiśniowo Ełckie), bądź rodzimej tradycji budowlanej (np. Kobyłty, Biesowo, Dywity, Brąswałd). Zupełnie wyjątkowym miejscem jest sanktuarium maryjne w Gietrzwałdzie z dobudowanym neogotyckim prezbiterium, jedno z najbardziej znanych miejsc kultu religijnego na Warmii oraz ośrodek ruchu polskiego. Dość zwartą stylistycznie i formalnie grupę stanowią świątynie chrześcijańskie innych wyznań, zwłaszcza kościoły baptystów. Mieszczą się one w powszechnym wówczas nurcie architektury neogotyckiej. Są to m.in. Szczytno, Świętajno, Szymany.

Okres modernizmu przyniósł niewiele realizacji. Niewątpliwie jedną z najlepszych jest obecny kościół bazylianów w Węgorzewie czy znacznie zniszczona kaplica baptystów w Trelkowie.

Oddzielna grupę stanowią synagogi i klasztor starowierców z molenną

Żydzi zaczęli osiedlać się w Prusach dopiero w XIX w. i nie utworzyli tu licznej grupy wyznaniowej. Tym niemniej w kilku ośrodkach miejskich stworzyli gminy wyznaniowe, a tym samym wzniesli synagogi i założyli cmentarze. Do dnia dzisiejszego na terenie województwa zachowały się nieliczne materialne świadectwa ich religii i kultury, do których należą synagoga w Barczewie, synagoga w Dąbrównie, dawny dom oczyszczenia na cmentarzu żydowskim w Olsztynie.

Starowiercy, staroobrzędowcy, raskolnicy to wyznawcy prawosławia, którzy odrzucili reformy wprowadzone w XVII w. przez patriarchę Nikona. Prześladowani w Rosji, osiedlili się we wschodniej Polsce. Na Mazury przybyli na początku XIX wieku z ziemi suwalsko-sejneńskiej. Dzieje mazurskich staroobrzędowców są ściśle związane z klasztorem starowierców z molenną pod wezwaniem Zbawiciela i Trójcy Świętej w Wojnowie. Obiekt należy do najlepiej zachowanych urządzonych świątyń staroobrzędowców, istniejących do dzisiaj w Polsce.

2.2.2. Zespoły dworsko-parkowe

Wielka własność ziemska w Prusach zaczęła kształtować się w XIII w. W początkowym okresie przeważał typ niewielkiego majątku rycerskiego. Pierwsze rezydencje mieszkalne miały charakter obronny. Pozostały po nich relikty w postaci piwnic lub fragmentów murów wtopionych w późniejsze budowle (np. Galiny, Markowo, Bażyny, Jegławki, Nakomiady, Ponary). Szczególnym przykładem był zamek w Szymbarku, jedyna rezydencja mieszkalna o rodowodzie średniowiecznym zachowana do czasów najnowszych (spalony w 1946 r., obecnie zachowany w stanie ruiny).

O wpływach renesansu na pruską architekturę rezydencjonalną wiemy niewiele. Budowlą o cechach renesansowych był dwór w Wilkowie Wielkim, który wybudował Ludwik Rauter, takim był również wzniesiony przez Botho Eulenburga pałac w Galinach. Powszechna była tendencja zastępowania form późnogotyckich, istniejących jeszcze pod koniec XVI w., przez formy wczesnobarokowe, rozwijające się od początku XVII w. Rozkwit epoki baroku to koniec XVII i pierwsza połowa XVIII stulecia. Wyróżniała się grupa budowli projektowanych i wznoszonych przez wybitnych architektów, często pozostających na usługach domu panującego. Do nich należały rozbudowane, monumentalne założenia, położone między podjazdem, a ogrodem (np. Drogosze, Słobity, Gładysze, Kamieniec, Arklity), jak również budowle o skromniejszych i prostszych formach, które nawiązywały do ducha baroku klasycyzującego (np. Nakomiady, Galiny, Ponary, Dawidy, Karwiny).

Najbardziej monumentalne i reprezentacyjne założenia należały do najznamienitszych rodów. Kamieniec, nazywany przez współczesnych „Wersalem królestwa Pruskiego”, od 1705 r. własność rodu Finck von Finckenstein, wzniesiono w latach 1716-1720 według projektów pracującego w Berlinie i Poczdamie Jeana de Bodta. Spośród licznych siedzib książęcego rodu zu Dohna jedną z najważniejszych były Słobity. Pałac wzniesiono na przełomie XVII i XVIII w., a prace w jego wnętrzu oraz wokół trwały do trzeciej ćwierci XVIII w. Należy podkreślić wyjątkowość skali oraz znakomity poziom artystyczny zarówno architektury, jak i wnętrza rezydencji. W przypadku Słobit interesujący był również, położony w odległości około kilometra od rezydencji, kompleks folwarczny, wzniesiony w latach 1718-1725 według projektu Johanna Caspara Hindersina. Pałac w Gładyszach, rezydencja Dohnów-Schlodien, uważany był za jeden z lepszych przykładów baroku holenderskiego w Prusach Książęcych. Wzniesiony został w latach 1701-1704 według projektów Jeana de Bodta.

Jedną z ocalałych do dnia dzisiejszego na terenie województwa warmińsko-mazurskiego barokowych rezydencji królewskich jest pałac w Drogoszach, zaprojektowany przez Johna von Collasa, a wzniesiony w latach 1710-1714. Wyróżniał się on zarówno pod względem poziomu artystycznego, jak i wspaniałości wystroju wnętrza.

Jedną z najpóźniejszych monumentalnych realizacji epoki baroku były Arklity. Wzniesiona w 1782 r. późnobarokowa rezydencja imponowała monumentalnością formy oraz harmonią proporcji.

Niezwykłym przedsięwzięciem, może nawet bardziej interesującym pod względem krajobrazowym niż architektonicznym, był pałac w Sztynorcie, własność rodu Lehndorffów. O wyjątkowości tego miejsca decydowało zarówno jego położenie, jak i układ przestrzenny założenia.

Równie interesujący jest zespół budowli operujących mniejszą skalą i oszczędniejszą formą, nawiązujących do ducha baroku klasycyzującego, czasami też bliskich rodzimej tradycji. Była to grupa bardzo różnorodna, w kilku przypadkach charakteryzująca się wysokim poziomem artystycznym, obejmująca zarówno budowle o charakterze pałacowym, jak i znacznie mniejsze. Należy tu wymienić rezydencję Dohnów w Karwinach, wybudowaną w latach 1713-1715 przez Johna von Collasa, dwór w Dawidach, wzniesiony na zlecenie Dohnów w latach 1730-1731 według projektów Johanna Caspra Hindersina, pałac w Nakomiadach, zaprojektowany przez warszawskiego architekta Józefa Piołę, wybudowany w latach 1704-1706 na zlecenie Jana Hoverbecka, pałac w Ponarach z początku XVIII w., dwór w Bażynach wznoszony etapami (XVII-XVIII w.), dwór w Jaśkowie, wybudowany w XVIII w., jak również powstające na terenie biskupiej Warmii barokowe pałace w Bęsi i Smolajnach. Prezentowane przykłady tworzą grupę budowli o indywidualnych formach, odzwierciedlających upodobania i gust mecenasa, wznoszonych na potrzeby znamienitych rodów, dla podkreślenia ich potęgi i prestiżu.

Powszechnym typem wiejskiej siedziby, który wykształcił się w Prusach w XVIII w., był niewielki, parterowy, jednokondygnacyjny dwór, przykryty dachem czterospadowym lub naczółkowym, często wzbogacony o ryzalit, ganek bądź werandę. Spośród wielu przykładów można wymienić dwory w Jędrychowie, Pniewie, Tejstymach (pierwszy dwór), Nowej Guji, Jarnołtowie, Powodowie. Był to najbardziej popularny wzorzec miejscowej architektury rezydencjonalnej. Bardzo chętnie sięgano do niego jeszcze w następnych stuleciach. Przez cały XIX, a nawet i w wieku XX powstawały wznoszone według tego schematu siedziby (dwór w Drulitach przed przebudową, Łęgwarowo, Glitajny, Jełmuń).

Właściwy klasycyzm, odwołujący się nie tylko do zewnętrznej formy, ale również do ducha tradycji starożytnej, był krótkim, lecz dość znamienitym epizodem w historii pruskich rezydencji. Przede wszystkim zaznaczyli tu swoją obecność wybitni architekci europejskiego formatu. Należał do nich Karl Friedrich Schinkel, autor projektu dla Skandawy oraz Dawid Gilly, któremu przypisuje się autorstwo pałacu w Łankiejmach i Wysokiej. Jedną z ciekawszych realizacji XIX-wiecznych był też, niezachowany, pałac w Bejnunach, który należał do rodziny Farenheid, słynny zwłaszcza z powodu zgromadzonej tam kolekcji rzeźb i malarstwa. W kręgu architektury klasycystycznej umieścić należy znacznie późniejszy, bo wybudowany około 1844 r. pałac w Skandławkach o surowej i monumentalnej formie, z dominującym w elewacji wielkim portykiem.

Wiek XIX i XX przyniosły mnogość stylów nie tylko w wiejskiej architekturze rezydencjonalnej. Okres ten obfitował w formy różnorodne, często malownicze, trudne czasami do jednoznacznego klasyfikowania stylistycznego. To epoka odradzających się neostylów, to również czas powstawania architektury o formach łączących różne okresy stylowe.

Ogromną popularnością cieszył się w Prusach, jak i zresztą w całej architekturze niemieckiej, neogotyck. Pojawił się już latach 30-tych XIX w. (przebudowy ryzalitów w Sztynorcie i skrzydła pałacowego w Galinach), jego rozkwit zaś przypada na drugą połowę stulecia. Powstawały budowle malownicze, wznoszone w duchu romantyzmu, wykorzystujące całe bogactwo form i detalu budownictwa średniowiecznego. Do miejscowej tradycji gotyku ceglanego nawiązywały pałace w Sorkwicach (1850-56, spalony w czasie I wojny światowej, odbudowany zgodnie z pierwotnym w latach 1922-23) i Karnicach (ok. 1856) wzniesione z czerwonej cegły, z wykorzystaniem charakterystycznego detalu architektonicznego. W tym kręgu znajdują się również rezydencje w Jegławkach (1848) i Bezledach, wzniesione w duchu gotyku angielskiego, jak również znacznie skromniejsze, z elementami zdobnictwa gotyckiego Rodele (1859-1861), Szestno, Zalesie, a także nawiązujące już tylko dalekim echem do formy gotyckiej, łączące cechy innych stylów Judyty (1862-1863), bądź Nisko (XIX-XX w.). O popularności neogotyku i sile jego oddziaływania świadczyć może przebudowa starych, rodowych siedzib pruskich. W tym duchu dokonano gruntownej przebudowy, barokowej rezydencji w Prośnie. Wybudowany w XVII w. pałac przebudowano gruntownie w latach 1860-75, nadając budowli charakter zamczyska z potężną, malowniczą wieżą widokową w narożniku. Tego typu przebudowy były w Prusach w drugiej połowie XIX w. dość powszechne. Do największych realizacji należała regotyżacja barokowej rezydencji Hindenburgów w Łęgowie, czy też pałacu w Bałoszcach.

Z końcem XIX i na początku XX w. zaczęły powstawać budowle monumentalne, stanowiące godną oprawę dla wzrastających w potęgę nowych rodów. Zapotrzebowaniom na posiadanie rezydencji właściwie odzwierciedlającej status i prestiż właściciela odpowiadał neobarok. Były to budowle monumentalne, o rozbudowanych formach i zróżnicowanej bryle, nakryte dachem mansardowym, często wzbogaconym o malownicze wieżyczki, z charakterystycznym detalem (tympanony, spływy wolutowe, wielkie porządki), poprzez formę i detal wyraźnie odwołujące się do architektonicznej tradycji baroku. Do takich rezydencji należały: Mieduniszki Wielkie, wzniesione w XIX, przebudowane na początku XX w., Biała Olecka, wybudowana na początku XX w.; Łężany (około 1910 r.).

Na koniec trzeba wspomnieć o budowlach eklektycznych, które wznoszono od drugiej połowy XIX do lat 30-tych XX w. To grupa najbardziej niejednorodna, zróżnicowana pod względem formy i wartości artystycznej. W grupie tej znajdują się zarówno budowle silnie osadzone w tradycji (Kałki, Gierłoż, Tymawa), jak też budowle o bardzo malowniczych, miejscami silnie zróżnicowanych formach (np. Szyldak, Bądki, Trutnowo). Ciekawym zjawiskiem są też siedziby przypominające raczej wille podmiejskie (np. Banaszki, Szkotowo) niż wiejski dwór.

Założenia ogrodowe na omawianym terenie to przeważnie niewielkie, kilkuhektarowe parki - ponad połowa - do 4 ha powierzchni. Na podstawie obecnego rozpoznania zaledwie kilkanaście obiektów można nazwać wielkoobszarowymi kompozycjami przestrzennymi o powierzchni ponad 50 ha. Pozostałe to w dużej części założenia 5 - i 10 -hektarowe oraz grupa kilkunastohektarowych.

Usytuowane są one nierównomiernie, większość z nich znajduje się na terenach północnych i częściowo zachodnich, najmniej na terenach południowo-wschodnich. Konsekwencją istnienia posiadłości ziemskich było występowanie znacznej grupy zabytkowych zespołów rezydencjalno-parkowych. Artystyczna i zabytkowa wartość poszczególnych obiektów jest bardzo zróżnicowana, ale tworzą one specyficzny krajobraz kulturowy mocno związany z regionem.

Większość założeń ogrodowych ukształtowana została w ciągu XIX w. zgodnie z panującymi ówczesnie tendencjami, w formie krajobrazowych, swobodnych kompozycji. Komponując park w pełni wykorzystywano piękno i różnorodność naturalnego krajobrazu, sadzono rodzime i introdukowane gatunki drzew i krzewów. Część z nich powstała w wyniku przekształceń wcześniejszych XVII- i XVIII-wiecznych założeń ogrodowych i parkowych. Trzeba tu jednak zaznaczyć, iż w kompozycji wielu z nich zachowały się elementy dawnych założeń regularnych. W obręb kompozycji parkowej włączano cmentarze rodowe. Często kształtowanie przestrzeni wychodziło poza granice parku i obejmowało otaczający krajobraz.

Na terenie Prus Wschodnich działali znani i uznani w całej Europie: projektanci ogrodów jak Joseph Lenné, m.in. autor projektu ogrodu botanicznego w Królewcu i Eduard Petzold autor projektu przekształcenia parku w Kamieńcu oraz założeń parkowych w Szymbarku, Karnitkach, Ulnowie, Truplu, Łęgowie, Suszu, Gałdowie, Limży. Obok tych wybitnych mistrzów, działali także inni znani twórcy, którzy pozostawili po sobie interesujące projekty i realizacje parkowe. Wymienić tu trzeba przede wszystkim trzech przedstawicieli rodziny Larass –Johanna oraz dwóch jego synów, przedwcześnie zmarłego Georga i Ernsta, przez znaczną część życia związanych z Bydgoszczą. Byli oni autorami około 250 projektów założeń parkowych, zrealizowanych na terenie dawnych Prus Wschodnich, Pomorza, Kujaw i Wielkopolski.

Cechą wyróżniającą tutejsze parki są liczne otwarcia widokowe, które wybiegają daleko w krajobraz. Przykładem tak komponowanego krajobrazu rolniczego jest założenie dworsko-parkowe w Brzeżnicy i Kałkach. Majątek ukształtowany jest tak, aby tworzył wrażenie wielkiego parku. Do najbardziej interesujących na terenie województwa warmińsko-mazurskiego tego typu założeń można zaliczyć m.in.: Budwity, Karnitki, Klonowo, Szymbark, Dylewo.

Znaczna część opisywanego zasobu nie przetrwała do dnia dzisiejszego. Spośród barokowych rezydencji królewskich zachował się jedynie obecnie nieużytkowany pałac w Drogoszach, w stanie ruiny znajdują się Gładysze, Arklity, Słobity, Kamieniec. Wiele innych rezydencji, pomimo uregulowanego stanu własności, nieremontowana i nieużytkowana, niszczeje i ulega degradacji (np. Bęsia, Bogatyńskie, Jegławki, Kwitajny, Mieduniszki Wielkie, Ponary, Sztynort). Część konserwowana i remontowana na bieżąco, znajduje się w dostatecznym lub dobrym stanie technicznym (np. Jaškowo, Jędrychowo, Tejstymy, Smolajny), nieliczne tylko rewaloryzowane z ogromną pieczołowitością, przywracane są do dawnej świetności (m.in. Bałszyce, Dawidy, Galiny, Nakomiady). Warto tu jeszcze wspomnieć, że z części dawnych założeń dworsko-parkowych nie zachowały się zabudowania dworskie, ocalały natomiast parki.

Poważnym problemem w przypadku ochrony założeń dworsko-parkowych jest ich obecna struktura własnościowo-funkcjonalna. Zespoły, które wcześniej stanowiły integralną całość architektoniczno-krajobrazową, złożoną z rezydencji, obiektów folwarcznych i zieleni komponowanej, znajdujących się w ręku jednego właściciela, bardzo często funkcjonują obecnie jako odrębne jednostki. W takim wypadku możliwa jest ochrona pojedynczych obiektów architektury, jednak szans na ochronę pozbawione są całe zespoły wraz z ich walorami widokowo-kompozycyjnymi. Często prowadzi to do degradacji i niszczenia walorów założeń parkowych i komponowanego krajobrazu (np. Dylewo).

2.2.3. Obiekty użyteczności publicznej

Wśród budowli określanych mianem budynków użyteczności publicznej należy uwzględnić następujące kategorie:

- ratusze, budynki administracji miejskiej, starostwa, rejencje;
- budynki poczty;
- budynki sądu;
- szkoły różnych szczebli;
- zespoły szpitali, hospicjów i domów opieki;
- budynki banków;
- budynki hoteli, zajazdów, schronisk;
- budynki hal targowych i wystawowych;
- remizy strażackie;
- kina i teatry;
- dworce i infrastruktura kolejowa;
- koszary;
- inne.

Z pewnością najstarszy typ budynków użyteczności publicznej stanowiły ratusze, będąc centralnym punktem średniowiecznego miasta. Do najstarszych, zachowanych tego typu budowli na terenie województwa warmińsko-mazurskiego należy zaliczyć ratusze w Pasłęku (1293), Morągu (XV w.), Ornecie (XIV w.), Olsztynie. Niestety niektóre z tych średniowiecznych założeń architektonicznych uległy zniszczeniom bądź też znacznym przebudowom, nierzadko ulegając stylizacjom kolejnych epok. Kolejną grupę stanowią budowle pochodzące z XVII i XVIII w., zachowane m.in. w Barczewie, Mrągowie, Reszlu, Działdowie i Srokowie. XIX-wieczne ratusze znajdują się w Kętrzynie i Pasymiu, z początku XX w. pochodzi nowy ratusz w Olsztynie, Iławie, Piszcu oraz w Elblągu. Jednymi z najpóźniej wzniesionymi tego typu budowlami w regionie są ratusze w Biskupcu Pomorskim z 1927 r. i w Szczytnie z 1937 r.

Kolejną grupę stanowią budynki administracji miejskiej, starostwa oraz rejencje. Ich powstanie należy kojarzyć z intensywnym rozwojem miast regionu, który miał miejsce pod koniec XIX, bądź też na początku wieku XX. Większość z nich również obecnie pełni funkcje publiczne. W rejestrze zabytków województwa warmińsko-mazurskiego znalazły się m.in.: budynek urzędu miasta w Braniewie i Elblągu; budynki administracyjne w Górowie Iławeckim i Kętrzynie; budynek starostwa w Kętrzynie, Nidzicy, Olecku i Biskupcu Reszelskim oraz budynek rejencji i Zarządu Kolei w Olsztynie.

Równie reprezentacyjne są zachowane budynki poczty i sądu. Większość z nich zachowała swą funkcję do dziś. Wśród wielu innych warto tu wymienić budynki poczty w: Elblągu, Biskupcu, Olsztynie, Ostródzie oraz budynki sądowe w Biskupcu, Braniewie, Elblągu, Mrągowie, Ornecie, Szczytnie.

Z pewnością najliczniejszą grupę budynków pełniących funkcje publiczne stanowią szkoły. Większość z nich stanowi pozostałość po szkołach powszechnych (podstawowych), ale zachowały się również budynki dawnych gimnazjów (np.: gimnazjum jezuickie w Braniewie, czy też gimnazjum elbląskie), bądź też szkół o charakterze zawodowym (np.: budynek szkoły pielęgniarek w Morągu). Reprezentacyjne i okazałe budynki szkolne znajdują się niemal we wszystkich miastach. W większości są to zuniformizowane projekty berlińskiej architektury państwowej, nierzadko jednak można spotkać znakomite przykłady indywidualnych rozwiązań projektowych (np. Ełk, Zalewo, Górowo Iławecke, Ostróda, Mrągowo)

Odrębną grupę stanowią zespoły szpitali, hospicjów i domów opieki. Zachowane obiekty pochodzą z XIX i XX w. Wspomnieć tu należy chociażby szpital przy ulicy Witosa w Bartoszycach, zespół szpitala przy ulicy Żeromskiego w Elblągu, szpital miejski w Olsztynie oraz szpital w Szczytnie.

Do budynków pełniących na terenie miasta funkcje usługowo-komercyjne zaliczyć należy banki oraz hale targowe i wystawowe. Tych ostatnich budowli nie ma zbyt wiele na terenie województwa, a do rejestru zabytków wpisane zostały hala miejska Iławie z końca XIX w. (obecnie kino), hala aukcyjna z 1920 r. w Olsztynie oraz pawilon wystawowy i restauracja z 1910 r. również w Olsztynie (te dwie ostatnie całkowicie zmodernizowane). Budynki banków to przeważnie dość okazałe kamienice w zabudowie ciągłej miasta. Do najlepiej zachowanych obiektów tego typu należy budynek Powiatowej Kasy Pożyczkowej w Nidzicy (obecnie restauracja „Zamkowa”) oraz budynek Banku Olsztyńskiego (1905), a także bank w Elblągu (1909-1910).

Charakter komercyjny posiadały również hotele, zajazdy, schroniska i karczmy, których często po kilka funkcjonowało w mieście. Rejestr zabytków województwa warmińsko-mazurskiego wymienia m.in.: hotel w Działdowie z 1875 r., hotel „Stadt Elbing” w Elblągu, schronisko młodzieżowe w Giżycku (1929), hotel w Gołdapi (1920), Hotel „Kronprinz” w Olecku (pocz. XX w.), dom towarzyski „Kopernik” (1889) w Olsztynie, zajazd w Dobrym Mieście, Hotel „Germania” w Dąbrównie, karczmę w Pasymiu (XVIII/XIX w.), zajazd w Szczytnie (1908) i inne. Część z tych budynków pełni obecnie funkcje mieszkaniowe.

Budynki straży, czyli remizy to element zabudowy miasta funkcjonujący już od średniowiecza, jednakże przeważnie zachowały się obiekty XIX- i XX-wieczne. Rejestr zabytków nieruchomych wymienia remizy strażackie w Bartoszycach, Bisztyнку, Olsztynie.

Kina i teatry – tych obiektów zachowało się stosunkowo niewiele. Budynek teatru z 1925 r. istnieje tylko w Olsztynie, natomiast funkcjonujące kiedyś w większych miastach obiekty kinowe uległy bądź znacznym przekształceniom i obecnie nie pełnią swej pierwotnej funkcji, bądź też przestały w ogóle istnieć. Wyjątkiem na obecną chwilę stanowi Kino Awangarda w Olsztynie.

Charakterystycznym elementem krajobrazu Warmii i Mazur i specyficznym rodzajem budowli użyteczności publicznej są obiekty związane z gospodarką leśną. Spośród wielu zachowanych tego typu budowli kilka z nich, wartościowych pod względem zabytkowym, objętych jest ochroną poprzez wpisanie do rejestru zabytków. Są to następujące leśniczówki: Zdrużno i Pranie (związana z Konstantym Ildefonsem Gałczyńskim) gm. Ruciane-Nida, Pieresławek (związana z Ernstem Wiechertem) i Jeziorko gm. Piecki. Inne tego typu obiekty z terenu województwa nie objęte w/w wpisem, będące także cennym elementem krajobrazu kulturowego znajdują się m.in. w następujących miejscowościach: Babięta gm. Piecki, Borek (związana z Igorem Newerly), Wygryny i Karwica gm. Ruciane-Nida, Duży Kamień gm. Węgorzewo.

W drugiej połowie XIX w., wraz z powstaniem i rozwojem transportu kolejowego pojawiły się nowe budynki użyteczności publicznej – dworce. Część z nich wyróżnia się ciekawą architekturą (np. w Iławie, Tolkmicku, Budwitach gm. Małdyty), większość wznoszona była według kilku powtarzających się schematów (np. Kanie Iławeckie, Stare Jabłonki, Unieszewo, Rudziska Pasymskie, Szczytno).

Niezmiernie istotna jest też towarzysząca dworcom infrastruktura kolejowa (parowozownie, budynki ekspedycji, nastawnie, wieże ciśnień, wiadukty) oraz zwarte zespoły zabudowy mieszkalnej pracowników kolei. Część z nich zostało już wpisanych do rejestru zabytków, jednak wiele czeka jeszcze na objęcie ochroną konserwatorską. Wśród grupy zabytkowych zespołów infrastruktury kolejowej wpisanych do rejestru zabytków wymienić należy:

Węgorzewo (węzeł kolejowy lokalny – kilkanaście obiektów, m.in. dworzec, parowozownia, budynki mieszkalne i pomocnicze), Braniewo, Tolkmicko, Barczewo (budynki dworcowe), Ełk (obiekty wchodzące w skład Ełckiej Kolei Dojazdowej), Ostróda (zespół budynków mieszkalnych pracowników kolei), Olsztyn (wiadukty kolejowe) i Iława, Ostróda, Olsztynek (kolejowe wieże ciśnień – największa grupa objęta ochroną).

Godne uwagi są również liczne na terenie woj. warmińsko-mazurskiego zespoły koszar, dziś już przeważnie pozbawione swojej pierwotnej funkcji. Pierwsze z istniejących do dziś zespołów koszarowych zostały wzniesione w drugiej połowie XIX w.. Ostatnie budowano jeszcze w latach 30- tych XX w. Pod względem wielkości garnizonu w czołówce miast Prus Wschodnich, tuż za Królewcem, znajdował się Olsztyn, w którym do dziś zachowały się pozostałości zabudowy koszarowej oraz kompletnie zachowane układy urbanistyczne tego typu zabudowy (ulice: Jagiellońska, Artyleryjska, Leśna i Warszawska). Koszary wznoszono

także i w innych miastach Warmii i Mazur, gdzie istnieją do dziś m.in. w: Gołdapi, Szczytnie, Ełku, Biskupcu, Braniewie, Mrągowie, Ostródzie, Kętrzynie i Bartoszycach. Funkcjonującym w miastach licznym garnizonom towarzyszyła, powstająca równolegle z koszarami, zabudowa mieszkalna przeznaczona dla rodzin stacjonującej w nich kadry oficerskiej.

Budynki użyteczności publicznej z okresu po 1945 r., uznane obecnie za współczesne dobra kultury znajdują się głównie na terenie Olsztyna. Są to budowle reprezentacyjne, które w latach 50-, 60- i 70-tych miały stanowić wizytówkę miasta wojewódzkiego. Należą do nich min. Hala Urania, Planetarium Lotów Kosmicznych.

2.3. Architektura obronna

2.3.1. Założenia średniowieczne

Cechą wyróżniającą obszar województwa warmińsko-mazurskiego są bez wątpienia średniowieczne zamki obronne oraz systemy fortyfikacyjne. Ich powstanie należy wiązać z podbojem tych terenów przez Zakon Krzyżacki. Siatka warowni, które zaczęły się pojawiać w XIII w. powstała w oparciu o bardzo prostą zasadę, w myśl której odległość dzieląca poszczególne obiekty nie przekraczała 30 km, czyli jednego dnia drogi konno. Początkowo były to budowle drewniane otoczone drewniano-ziemnymi wałami. Sukcesywnie poczynając od około połowy wieku XIII zaczęto je zastępować obiektami murowanymi z czerwonej cegły, której wyrób jak i umiejętność stosowania pojawiły się na ziemiach dawnych Prusów dzięki osadnikom z Lubeki.

Administracyjnie przynależność poszczególnych zamków była dwojaka:

własność Zakonu Krzyżackiego, do którego należały założenia w: Barcianach (1380), Bartoszycach (1240), Beżławkach, Bratanie (1340-1360), Dąbrównie, Działdowie (1306), Elblągu (1240), Ełku (na przełomie wieku XIV i XV), Garbnie (koniec XIV w.), Giżycku (1340), Iławie, Kętrzynie, Kurzętniku, Miłomłynie, Młynarach, Morağu, Nidzicy, Okartowie, Olsztynku, Ostródzie, Pasłęku (1320-1339), Piszcu, Rynie, Sątocznie, Szczytnie, Szestnie, Węgorzewie, i Wielbarku.

- bądź też własność kościelna (biskupia i kapitulna). Na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego istniały zamki należące do trzech diecezji: chełmińskiej z zamkami w Kurzętniku i Lubawie, pomezańskiej z zamkiem w Szymbarku oraz największej spośród diecezji pruskich – warmińskiej z zamkami we Fromborku, Braniewie (1279-1300), Pieniężnie, Ornecie, Lidzbarku Warmińskim, Jezioranach, Barczewie, Biskupcu Reszelskim, Olsztynie i Reszlu. Łącznie w okresie średniowiecza na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego funkcjonowały 42 zamki obronne. Na przestrzeni dziejów część z nich przestała istnieć, bądź też zachowała się jedynie w formie szczątkowego przyziemia i obecnie nie posiada żadnej formy przestrzennej. Do takich założeń zaliczyć należy zamki w Bartoszycach, Iławie, Młynarach, Okartowie, Piszcu, Sątocznie, Wielbarku, Elblągu, Biskupcu Reszelskim, Ornecie, Miłomłynie, Bratanie, Dąbrównie. Warownie w Szestnie, Kurzętniku, Lubawie, Pieniężnie funkcjonują jedynie w postaci trwałej

ruiny. Z zamku w Braniewie zachowała się jedynie wieża. Zamek w Ełku użytkowany do lat 70-tych XX w. jako więzienie obecnie jest pustostanem. Niektóre ze średniowiecznych założeń uległy znacznej przebudowie, która w żaden sposób nie sugeruje pierwotnej funkcji budowli (np.: zamek w Jezioranach lub Barczewie). Mimo to znaczna część obiektów przetrwała do czasów nam współczesnych tworząc zespoły architektoniczne trwale wpisane w krajobraz naszego regionu. W grupie zachowanych zamkowych budowli niewątpliwie wyróżnia się rezydencja biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, dobrze zachowane są też warownie w Reszlu, Kętrzynie, Olsztynie, Nidzicy, Barcianach i Ostródzie (ten ostatni w znacznej mierze zrekonstruowany).

Rozplanowanie przestrzenne, układ pomieszczeń oraz forma architektoniczna zamków należących do zakonu uzależnione były od ich militarnej funkcji oraz przejętej przez Krzyżaków reguły zakonnej dominikanów, stąd też tworzą często monumentalne, surowe i zwarte założenia architektoniczne. Wprawdzie poszczególne założenia zamkowe różniły się między sobą głównie wielkością, jednak powtarzały w sobie wiele cech wspólnych, do których należały: budowa na planie kwadratu lub prostokąta, centralnie usytuowany dziedziniec, rozmieszczenie poszczególnych pomieszczeń, obecność urządzeń obronnych. Wśród zamków krzyżackich najbogatszy program funkcjonalno-architektoniczny posiadały siedziby konwentu z komturem na czele, do których z terenu województwa należał zamek w Elblągu pełniący funkcję siedziby komtura krajowego – współcześnie nieistniejący. Zdecydowanie mniejszymi założeniami, o znacznie uboższym programie architektonicznym były siedziby urzędników zakonnych niższego szczebla, do których należały wójtostwa i prokuratorie. Były to przeważnie założenia jedno- lub dwuskrydłowe zamknięte z pozostałych stron w czworobok za pomocą muru kurtynowego. Siedziby prokuratorów znajdowały się m.in. w Węgorzewie, Szestnie, Szczytnie, Nidzicy, Kętrzynie, Działdowie, Pasłęku. Do zamków zarządzanych przez wójtów należało min. Dąbrówno, Morąg i Bratian. Jeszcze inny charakter posiadały założenia krzyżackie wznoszone na rubieżach państwa krzyżackiego i stanowiące poszczególne elementy łańcucha umocnień na wschodniej granicy. Były to często budowle jednobryłowe o bardzo ubogim programie architektonicznym. Przykładem tego typu założeń może być zamek w Ełku i Giżycku.

Nieco odmienny charakter miały zamki wznoszone przez biskupów poszczególnych diecezji. Mimo, że w głównych założeniach powtarzały rozplanowanie zamków konwentualnych, to jednak uwagę zwraca skłonność do częstszego stosowania dekoracyjnego detalu. Rezygnowano też z drewnianych krużganków mających na celu zwiększenie możliwości obronnych budowli na rzecz krużganków murowanych (np.: Lidzbark Warmiński z piętrowymi, sklepieniami krużgankami). Funkcję militarną będącą podstawową cechą zamków krzyżackich zdominowała funkcja mieszkalna. Wyjątek od tych koncepcji może stanowić zamek w Szymbarku – własność kapituły pomezjańskiej będący przykładem potężnie ufortyfikowanej warowni.

Najlepiej zachowane założenia są dziś przeważnie siedzibami muzeów i instytucji kultury, np.: zamek w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Reszlu, Kętrzynie, Ostródzie, Nidzicy, czy też założenie obronne, jakim jest Wzgórze Katedralne we Fromborku, które

mimo, iż nie jest typowym zamkiem to jednak stanowi jedyny w swoim rodzaju przykład założenia sakralno-obronnego, istniejącego na terenie naszego regionu. Zamek w Beżławkach został w 1513 r. przekształcony na kościół i taką funkcję pełni do dziś. Zamki w Pasłęku, Działdowie i Jezioranach (w odbudowanym skrzydle zachodnim) są siedzibami lokalnych władz samorządowych, natomiast na zamku w Olsztynku mieści się szkoła średnia. Założenia obronne w Giżycku, Rynie, Barcianach, Morągu i Węgorzewie znalazły prywatnych właścicieli i są w trakcie, bądź zostały już zagospodarowane jako hotele, lokale gastronomiczne lub też centra konferencyjne. Pozostałe obiekty albo nie istnieją, albo też znajdują się w stanie daleko posuniętej ruiny uniemożliwiającej pełnienie jakiegokolwiek funkcji.

Wśród założeń zamkowych wpisanych do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego znajdują się: wieża bramna zamku biskupiego w Braniewie (rok wpisu 1957), zamek zakonny w Działdowie (1961), zamek w Pasłęku (1961), zespół zamkowy w Ełku (1991), zamek w Giżycku (1961/79), zamek w Rynie (1979), zamek w Szymbarku (1959), ruiny zamku w Lubawie (1957), zamek krzyżacki w Barcianach (1990), zamek w Kętrzynie (1953), zamek jako kościół w Beżławkach, zamek biskupi w Reszlu (1957), zespół zamku biskupiego w Lidzbarku Warmińskim (1953), piwnice zamku w Orniecie (1956), ruiny zamku w Szestnie (1968), zamek w Nidzicy (1953), ruiny zamku biskupiego w Kurzętniku (1960), zamek zakonny w Bratanie (1961), zamek w Olsztynie (1957), zamek Biskupi w Jezioranach (1957), zamek w Olsztynku (1968), zespół zamkowy w Dąbrównie (1949), ruiny zamku w Miłakowie (1961/1968), zamek w Ostródzie (1953), ruiny zamku i przedzamcza w Szczytnie (1968), zamek w Węgorzewie (1979).

Odrębny element o średniowiecznej proveniencji wpisany w krajobraz współczesnych miast stanowią pozostałości obwarowań i murów obronnych. Średniowieczne fortyfikacje otaczały nie tylko zamki, ale również miasta funkcjonujące jako ich zaplecze, tworząc nierzadko dość skomplikowane systemy obronne. Pod koniec XVIII w. mury obronne utraciły swoje militarne znaczenie, a miasta zaczęły intensywnie powiększać swoją przestrzeń, m.in. wykorzystując dawne fortyfikacje jako źródło cennego budulca. W ten sposób znaczna część obwarowań przestała istnieć. Do dziś w większości miast średniowieczne mury obronne przetrwały jedynie we fragmentach tworząc jedynie malownicze ruiny w obrębie kompleksów zieleni. Na terenie regionu znaleźć można tylko pojedyncze przykłady całych, dobrze zachowanych kompleksów bądź zrekonstruowanych obwarowań. Do tych pierwszych zaliczyć można mury obronne okalające stare miasto w Pasłęku, zachowane praktycznie w 90 %. Znaczny odsetek murów miejskich zachowany został również w Lubawie – z wyraźnym wskazaniem na dbałość ich wyeksponowania oraz w Olsztynku, gdzie władze miasta częściowo zrekonstruowały ich wschodni ciąg. Wśród obwarowań częściowo zrekonstruowanych najlepszym przykładem regionu jest miasto Olsztyn. Do rejestru zabytków nieruchomych wpisane zostały pozostałości murów obronnych znajdujące się w: Górowie Iławeckim, Sępopolu, Braniewie, Fromborku, Pasłęku, Iławie, Lubawie, Suszu, Zalewie, Reszlu, Lidzbarku Warmińskim, Orniecie, Nidzicy, Biskupcu, Nowym Mieście Lubawskim, Olsztynie, Barczewie, Dobrym Mieście, Jezioranach, Olsztynku, Dąbrównie, Miłakowie, Miłomłynie, Morągu, Ostródzie i Pisz.

Ważnym elementem o charakterze architektoniczno-krajobrazowym są również bramy miejskie i baszty. Obiekty tego typu zachowały się w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Bartoszycach, Nowym Mieście Lubawskim, Elblągu, Pasłęku, Bisztyнку, Lubawie i Nidzicy. Wszystkie wymienione obiekty zostały ujęte w rejestrze zabytków nieruchomości województwa warmińsko-mazurskiego.

2.3.2. Założenia nowożytne, fortyfikacje XIX- i XX-wieczne

Nowożytne obiekty architektury militarnej stanowią ważny element krajobrazu kulturowego regionu dzisiejszych Warmii i Mazur, a z racji swej różnorodności, także chronologicznej (XVIII – XX w.), stanowią o wyjątkowości regionu, nie tylko w skali kraju. Do grupy tej zabytków możemy zaliczyć (w układzie chronologicznym):

- Fort Lyck wzniesiony w XVIII w. na Czarciej Wyspie na jeziorze Śniardwy. Obecnie zachowane są pozostałości murowanych budowli kubaturowych i bastiony ziemne. Są to bardzo ciekawe obiekty pod względem historycznym i przyrodniczym wpisane do rejestru zabytków;
- Twierdza Boyen (Feste Boyen) w Giżycku wzniesiona w latach 1844-1856 (ostatnie poważniejsze inwestycje na terenie twierdzy prowadzono w latach 1897 i 1913r.). Budowla, jako przykład pruskiej szkoły fortyfikacyjnej, położona jest na zachód od Giżycka, na wąskim przesmyku pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno. Zbudowana została na obszarze liczącym ok.100 ha i stanowiła bardzo ważny obiekt strategiczny Prus Wschodnich. Zespół zabudowy twierdzy wpisany jest do rejestru zabytków;
- umocnienia mostów kolejowych z XIX/XX w. w miejscowościach: Tomaryny gm. Gietrzwałd, Samborowo gm. Ostróda (wpisane do rejestru zabytków), Iława, Drogosze gm. Barciany;
- pozycje umocnień wzniesione przed i w trakcie I wojny światowej (np. Szczycieńska Pozycja Leśna, Pozycja Jezior Mazurskich, Giżycka Pozycja Polowa), składające się z licznych, linearnie rozmieszczonych obiektów fortyfikacyjnych (schrony bierne i bojowe). Znajdują się one m.in. w następujących miejscowościach: Ruciane-Nida, Szczytno, Sasek Wielki gm. Szczytno, Spychowo gm. Świętajno, Karwica Mazurska gm. Ruciane-Nida;
- fortyfikacje okresu międzywojennego – w tym czasie budowano kolejne zespoły fortyfikacji (Trójkąt Lidzbarski, Giżycki Rejon Umocniony) oraz rozbudowywano już istniejące zespoły umocnień;
- pozycje umocnień związane z II wojną światową – jest to grupa obiektów wznoszonych bezpośrednio przed rozpoczęciem działań militarnych (1938-1939 r.) oraz w pod koniec wojny (w 1944 r.). Tego typu budowle reprezentowane są na pozycjach: Pozycja Piska, Pozycja Iławska, Pozycja Olsztynecka, Pozycja Lidzbark (wyjątkowa w skali województwa, będąca przykładem polskich umocnień z 1939 r.). Zalicza się tu także niemieckie stanowiska dowodzenia (Gierłoż k. Kętrzyna, Przystań i Radzieje k. Węgorzewa, Pozezdrze).

2.4. Obiekty przemysłu i techniki

Na przełomie XIX i XX wieku w większości znajdujących się w dziś granicach województwa warmińsko-mazurskiego miast wznoszono budowle związane z funkcjonowaniem przemysłu komunalnego, tj. gazownie, rzeźnie oraz zabudowania wodociągów i kanalizacji. W kolejnych latach dołączyły do nich zakłady energetyczne. Duża część tego typu budynków została zniszczona podczas II wojny światowej. Po odbudowie wiele z nich dalej było wykorzystywanych zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Dziś większość zespołów dawnej zabudowy przemysłu komunalnego już nie istnieje (np.: rzeźnie i gazownie w Olsztynie i Nidzicy), a te, które się zachowały nie są wykorzystywane i w większości znajdują się w złym stanie technicznym. Wyjątkowe miejsce wśród zachowanych przykładów tej grupy zabytków zajmuje gazownia w Górowie Iławeckim, gdzie po przeprowadzonym remoncie budynku zespołu zaadaptowano na potrzeby muzeum gazownictwa. Ciekawym przykładem wykorzystania tego typu budowli jest także gazownia w Iławie, której dawny budynek produkcyjny zaadaptowano na cerkiew greckokatolicką.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego przykłady tego typu zabytków to:

- gazownie
  - wpisane do rejestru zabytków: Górowo Iławeckie, Działdowo, Reszel (tu także zbiornik na gaz), Dobre Miasto, Iława, Susz;
  - nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Mrągowo, Szczytno, Lidzbark Welski, Sępole (zespół gazowni i wodociągów).
- rzeźnie:
  - wpisane do rejestru zabytków: Giżycko, Dobre Miasto;
  - nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Szczytno (zły stan techniczny), Nidzica (pozostałości), Lidzbark Welski, Ełk (ob. sklep), Susz.
- zakłady wodociągowo-kanalizacyjne:
  - wpisane do rejestru zabytków: głównie wodociągowe wieże ciśnień (Frombork, Działdowo, Pasłek, Ryn, Szczytno, Pisz); Sępole (wieża ciśnień)
  - nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Nidzica (z zachowanym częściowo oryginalnym wyposażeniem), Olsztyn (pozostałości zabudowy), Szczytno, Iława, Węgorzewo (stacja pomp, wodociąg komunalny), Sępole (wodociąg) oraz liczne wieże ciśnień (np. Biała Piska, Giżycko, Pasym, Mikołajki, Orneta, Morąg).

Zachowało się też wiele zabytków związanych z przemysłem, pochodzących przede wszystkim z okresu jego dynamicznego rozwoju, tj. XIX w. oraz na przełomie XIX i XX w. Wówczas to zakłady rzemieślnicze przekształcały się w większe zakłady przemysłowe i fabryki.

Są to:

- młyny i spichlerze (Elbląg, Pasym, Olsztyn, Miłakowo, Mrągowo, Nidzica, Lidzbark Welski i wiele innych nie figurujących w rejestrze);
- browary (Olsztyn, Nidzica, Lidzbark Warmiński, Elbląg, Szczytno, Biskupiec);

- tartaki (Ruciane-Nida, Olsztyn);
- spichlerze (Nidzica, Dobre Miasto, Pisz, Biskupiec, Jeziorany, Olsztyn, Mikołajki);
- mleczarnie (Nidzica, Kisielice, Szczytno).

Należy również uwzględnić:

- kotlarnie i fabryki pieców.

Większość tych wytwórni, często znakomitych, przepadła bez śladu, chociaż po wojnie znaczną część tych zakładów reaktywowano, a część z nich działała jeszcze do lat 60-, a nawet 70-tych XX w. Niewiele ocalało budynków po kaflarniach, a te które pozostały nie podlegały najczęściej ochronie konserwatorskiej. Uległy więc przeważnie znacznym przekształceniom, jak np. fabryka pieców Waltera Wendla w Braniewie (obecnie jedno z braniewskich przedsiębiorstw), słynąca niegdyś z pieców w stylach historycznych oraz replik barokowych czy renesansowych oryginałów zamawianych do muzeów i rezydencji na terenie Prus, Pomorza, Śląska i innych regionów Niemiec.

Budynek fabryki pieców ocalał także np. w Biskupcu (obecnie lokal gastronomiczny o nazwie *Stara Kaflarnia*), gdzie zachowało się nieco zabytkowych elementów, a przede wszystkim ocalał napis na szczycie budynku (Ofen-Fabrik Gebr. Huhn Bischofsburg).

Na niektórych budynkach dawnych wytwórni sporadycznie zachował się detal ceramiczny, nawiązujący do dawnej funkcji obiektu. Takim przykładem mogą być kamienice w niewielkich miejscowościach na Mazurach (w Srokowie i Wyłudach), gdzie na budynkach należących do kaflarni pozostały ceramiczne miniatury frontów pieców oraz kafle wmurowane w fasadę budynku.

Zwykle niedoceniana jest grupa zabytków związanych z miejską infrastrukturą (studzienki wodno-kanalizacyjne; brukowane ulice i krawężniki). Są to jednak obiekty ciekawe, będące również świadectwem epoki w której powstały. Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zachowało się już stosunkowo niewiele tego rodzaju zabytków, np.: w Węgorzewie (słupy energetyczne), Reszlu (słupy energetyczne, kratki i przykrywy studzienek wodociągowych), Olsztynie (stacja ejektorowa systemu Shone'a, bruki, krawężniki, przykrywy studzienek) i Nidzicy (bruk, krawężniki, przykrywy studzienek). Większość z tych obiektów nadal funkcjonuje zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem.

Odrębne miejsce w grupie zespołów zabudowy przemysłowej zajmuje, związana z przemysłem leśnym, wyłuszczenia nasion znajdująca się w Rucianym-Nida. Jest to zespół obiektów z 1890 r., gdzie za pomocą historycznie zachowanych urządzeń odbywa się do dziś (!) łuszczenie szyszek sosny i świerku na potrzeby wielu nadleśnictw, nie tylko z terenu województwa warmińsko-mazurskiego.

Znaczna liczba zabytków techniki związana była z gospodarką wiejsko-folwarczną. Do grupy tej zaliczamy młyny, spośród których najbardziej wartościowe zostały wpisane do rejestru zabytków. Znajdują się m.in. w następujących miejscowościach: Babięta gm. Piecki, Łęgucki Młyn gm. Gietrzwałd (zespół dawnego młyna i tartaku), Pajtuny gm. Purda, Cibórz

gm. Lidzbark, Ruś gm. Stawiguda, Małszewo gm. Jedwabno, Barkweda gm. Dywity, Pomnik gm. Korsze, Kwitajny gm. Pasłek, Osetnik gm. Orneta, Łyński Młyn gm. Nidzica, Tuczki gm. Rybno. Większość z zachowanych obiektów była budowana od drugiej połowy XIX po lata 30-te XX wieku. Młynom na terenie folwarków bardzo często towarzyszyły spichlerze.

Kolejne budynki związane z gospodarką wiejsko-folwarczną i zarazem z przemysłem rolno-spożywczym są gorzelnie, z których część znajduje się pod ochroną konserwatorską w rejestrze zabytków. Zlokalizowane są one m.in. w miejscowościach takich jak: Cibórz gm. Lidzbark, Nadrowo gm. Olsztynek, Smykówko gm. Ostróda, Wólka Orłowska gm. Nidzica, Klewiny gm. Banie Mazurskie. Na terenie województwa zachowało się wiele tego typu budowli, których nie obejmuje ochrona konserwatorska. Niewielka część tych obiektów jest wykorzystywana zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem.

Także poza terenami folwarków funkcjonowały budowle związane z przemysłem wiejskim. Jest to grupa także wartościowych zabytków, wpisanych w wiejski krajobraz kulturowy regionu. Są to:

- kuźnie (Tuczki gm. Rybno, Skurpie gm. Płońska, Jeleń gm. Lidzbark, Kisiny i Pierławki gm. Działdowo);
- cegielnie (Harsz gm. Węgorzewo, Waszulki gm. Nidzica, Kadyny, gm. Tolkmicko);
- młyny wodne i elektryczne (Bratian gm. Nowe Miasto Lubawskie, Pajtuny gm. Purda);
- wiatraki (Jabłonowo gm. Płońska, Stara Różanka gm. Kętrzyn, Łąkorz gm. Nowe Miasto Lubawskie, Bęsia gm. Kolno).

W tej grupie zabytków wyjątkowe miejsce zajmują wodociągi wiejskie znajdujące się we wsi Kajny, gm. Jonkowo oraz wodociąg folwarczny w Marunach gm. Barczewo. Uzupełnienie tej grupy stanowią zachowane we wsiach regionu niewielkie kubaturowo remizy strażackie.

Osobnego omówienia wymagają kanały i urządzenia hydrotechniczne. W tym zespole obiektami o największych wartościach zabytkowych są:

- Kanał Mazurski – Budowla z oryginalnymi rozwiązaniami technicznymi, wkomponowana w środowisko naturalne. Jego budowę rozpoczęto w 1911 r.; prace przerwał wybuch wojny w 1914 r. Zostały one wznowione w 1934 r., by ostatecznie zostać przerwanymi w 1942 r. Łączna długość kanału wynosi 51 km, z czego na terenie Polski 22 km. Różnica poziomów wód pomiędzy jeziorem Mamry i rzeką Łyną wynosi 111,2 m. Na kanale znajduje się 10 śluz i 2 jazy o ręcznym napędzie mechanizmów. Jazy znajdują się w miejscowościach: Leśniewo i Guja, a śluzy w Leśniewie Górnym i Leśniewie Dolnym. Pobudowano także strażnice wodne wraz z budynkami gospodarczymi przeznaczonymi dla pracownika obsługi.
- Kanał Elbląski – Zabytek unikalny w skali światowej. Składa się z trzech odcinków zasadniczych o łącznej długości 129,8 km oraz z wielu odgałęzień bocznych. Obejmują one jeziora i żeglowne odcinki rzek uchodzących do jeziora Drużno i

Zalewu Wiślanego. Łączna długość całego systemu wodnego wynosi 147 km. Kanał został zaprojektowany przez holenderskiego inżyniera Georga Jakoba Steenke i wybudowany w latach 1848-1872. Składa się on m.in. z dwóch śluz (Miłomłyn i Zielona) oraz pięciu pochylni (Buczyniec, Kąty, Oleśnica, Jelenie, Całuny). Pochylnie niwelują różnicę poziomów wody o 99 m. Statki pokonują pochylnie na specjalnych wózkach.

- Kanał Elżbiety, Wiktorii i Kiermas – już w XIX w. postanowiono osuszyć i zmienić w pola uprawne teren jeziora Patryckiego. W tym celu zmieniono układ rzek. W okolicy wsi Patryki rozwidlono bieg rzeki na dwa kanały. Kanał Kiermas przebiegał w dużym stopniu starym korytem rzeki i jego głównym zadaniem było osuszanie terenu dawnego jeziora. Kanał Elżbiety zbudowano całkowicie od nowa; został poprowadzony nowym korytem do jeziora Wadąg. Wodę z jezior Klebarskiego odprowadzono Kanałem Wiktorii. Ciekawostką jest wyjątkowy w skali województwa akwedukt, w którym Kanał Wiktorii przebiega dołem, górą zaś Kanał Elżbiety.
- Kanał Kopernika we Fromborku – Nieznany jest dokładny czas wybudowania kanału. Pierwsze wzmianki o jego istnieniu pochodzą z początku XIV w. Woda spiętrzona za pomocą śluzy spływała kanałem długości około 5 km do Fromborka napędzając po drodze młyny zbożowe i garbarskie. Pod koniec wieku XVI wzniesiono nad kanałem Wieżę Wodną z urządzeniem czerpakowym, które doprowadzało wodę do odległego Wzgórza Katedralnego za pomocą drewnianych rur. Obecnie jest częściowo zasypany, odkryty na odcinku od Wieży Wodociągowej do wejścia do Zalewu Wiślanego.

Inne urządzenia hydrotechniczne na terenie naszego województwa występują także przy młynach. Są to: liczne jazy, śluzy i kanały robocze (np. Pajtuński Młyn, Mostkowo gm. Łukta).

2.5. Cmentarze

Pierwsze cmentarze były bezpośrednio związane z kościołem i otaczającym go terenem. Ważne osobistości chowano w kryptach kościelnych (takim szczególnym miejscem pochówków jest katedra we Fromborku z kryptami zawierającymi pochówki biskupów i kanoników warmińskich, w tym również Mikołaja Kopernika), pozostałych grzebano na terenie przykościelnym. Znane nam dzisiaj historyczne cmentarze, stanowiące element świadomości komponowanego krajobrazu, z zachowanymi nagrobkami oraz krzyżami i kwaterami nagrobnymi to świadectwo czasów najnowszych, głównie XIX i XX wieku.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego występują cmentarze **wyznaniowe i wojenne**.

W pierwszej grupie wyróżnić można:

- cmentarze rzymskokatolickie, związane z miejscowością parafialną, położone wokół kościoła lub na oddzielnej działce;

- liczne cmentarze ewangelickie, wśród których odrębną grupą stanowią cmentarze rodowe powiązane z dawnym majątkiem ziemskim;
- cmentarze starowierców, występujące w obrębie kilku wsi zasiedlonych przez staroobrzędowców w XIX w. (rejon Wojnowa, Gałkowa, Kadzidłowa);
- cmentarze żydowskie, występujące w ośrodkach miejskich.
- cmentarze mennonickie z charakterystycznymi nagrobkami, występujące na Żuławach, włączonych w części w obszar woj. warmińsko-mazurskiego.

Drugą grupę, stanowią cmentarze wojenne stanowią przede wszystkim cmentarze z I wojny światowej, zakładane głównie w latach 20-tych XX w., w wyniku planowej, państwowej akcji, nieliczne cmentarze z okresu II wojny światowej oraz pojedyncze mogiły, np. z okresu napoleońskiego.

Stan zachowania cmentarzy na terenie województwa jest bardzo zróżnicowany. Nawet na cmentarzach czynnych, historyczne nagrobki często są niszczone, zaś na miejscu starszych kwater pojawiają się nowe pochówki. Niewątpliwie jednak, najlepszy jest stan zachowania cmentarzy czynnych. Zazwyczaj zachowany jest układ przestrzenny, starodrzew oraz część historycznych pochówków, przede wszystkim zaś funkcjonuje żywa tradycja miejsca. Dotyczy to głównie cmentarzy rzymskokatolickich. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja nieczynnych i nieużytkowanych dawnych cmentarzy ewangelickich i żydowskich. Często jedynym świadectwem ich obecności jest już tylko ślad na mapie, bądź formy zieleni w terenie. Do nielicznych należą przykłady pielęgnowanych nekropolii, jak dawny cmentarz ewangelicki przekształcony w park miejski, z zachowanymi nagrobkami i kwaterami czy dawny cmentarz żydowski (oba w Szczytnie).

2.6. Zespoły zieleni

Do zabytkowych zespołów zieleni zaliczyć można parki (zespoły dworsko- i pałacowo-parkowe opisane wyżej oraz miejskie) i zespoły komponowanej zieleni jak: aleje przydrożne (np. na drodze do Świętej Lipki), parki miejskie (np. Jakubowo w Olsztynie).

2.7. Miejsca historyczne

W regionie licznie występują miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości, np.: Pole Bitwy Grunwaldzkiej, teren dawnego obozu jenieckiego w Królikowie – Stalag I B, teren dawnego obozu koncentracyjnego w Działdowie, Wzgórze św. Brunona z Kwerfurtu w Giżycku, Święty Gaj.

3. Zabytki ruchome

Zabytek ruchomy to „rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych będących dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną artystyczną lub naukową”(art. 3 pkt 1 i 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

3.1. Zabytki ruchome w zbiorach muzealnych

Liczba placówek muzealnych w województwie warmińsko-mazurskim stawia je na 14 miejscu w Polsce. Funkcjonuje tu 20 muzeów i oddziałów muzealnych podległych samorządom terytorialnym.

Samorządowi województwa podlega pięć placówek muzealnych:

1. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie wraz z siedmioma oddziałami:
  - Dom „Gazety Olsztyńskiej” w Olsztynie;
  - Muzeum Przyrody w Olsztynie;
  - Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim;
  - Galeria „Zamek” w Reszlu;
  - Muzeum im. J. G. Herdera w Morągu;
  - Muzeum Mazurskie w Szczytnie;
  - Muzeum w Mrągowie;
2. Muzeum Bitwy pod Grunwaldem w Stębarku.
3. Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku.
4. Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku.
5. Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.

Samorządom powiatowym podlega jedna placówka muzealna:

1. Muzeum Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego w Praniu wraz z jednym oddziałem:
  - Muzeum Mikołaja Kajki w Ogródku.

Samorzady gminne prowadzą sześć placówek muzealnych:

1. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
2. Muzeum w Kętrzynie;
3. Muzeum Feliksa Nowowiejskiego w Barczewie;
4. Muzeum Historyczno-Przyrodnicze w Srokowie;
5. Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu;

6. Muzeum w Ostródzie;
7. Muzeum Regionalne im. Walentyny Dermackiej z Sapiehów w Pieckach.

Do tej liczby należy dodać prawie 70 muzeów i placówek o charakterze muzealnym prywatnych, społecznych, należących do instytucji, Kościołów, zakładów, szkół. Należą do nich m.in. prywatne Muzeum Ziemi Mazurskiej w Owczarni, prywatne muzeum „Osada kulturowa” w Kadzidłowie, prywatne muzeum regionalne w Działdowie, izba historyczna w Szkole Podstawowej im. Herkusa Monte w Kamińsku, izba pamięci Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Zespole Szkół w Malinowie, kompleks edukacyjny – wyluszcarnia nasion w Rucianem-Nida, Muzeum Reformacji w Mikołajkach.

Liczba wszystkich placówek w województwie jest spora, ale to muzea samorządowe koncentrują zbiory; znajduje się w nich około 76 % muzealiów regionu. Najliczniejsze są zbiory: archeologiczne, historyczne, etnograficzne, przyrodnicze, artystyczne i numizmatyczne. W muzeach samorządowych koncentruje się także działalność wystawiennicza, naukowa, wydawnicza, ale też edukacyjna i popularyzatorska; pozostałe placówki, nawet te o profilu i zbiorach unikatowych na tle regionu, mają najczęściej charakter lokalnej atrakcji turystycznej. Coraz częstsza jest współpraca placówek z organizacjami zajmującymi się ochroną niematerialnego dziedzictwa kulturowego; należałoby stworzyć forum ułatwiające zawiązywanie wzajemnych kontaktów.

3.2. Zabytki ruchome w archiwach i bibliotekach

Ważnym dobrem kultury są materiały biblioteczne (rękopisy, autografy, starodruki, książki, nuty, ryciny i oprawy) oraz archiwalia (dokumenty, akta, plany, fotografie) zgromadzone w regionalnych archiwach (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie) oraz bibliotekach (Warmińskie Seminarium Duchowne „Hosianum”, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego).

3.3. Zabytki ruchome poza zbiorami muzealnymi, bibliotecznymi i archiwalnymi

Zarejestrowane i objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytki ruchome na terenie woj. warmińsko-mazurskiego to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Liczne, murowane świątynie państwa krzyżackiego, wznoszone zazwyczaj z czerwonej cegły, były dekorowane oraz hojnie wyposażane przez patronów w sprzęty i paramenty liturgiczne. Znaczna część otrzymała wystrój malarski, czy to w formie podkreślenia elementów architektury czy malarstwa zdobiącego ściany świątyń. Gotyckie tryptyki, krucyfiksy, sprzęty liturgiczne dochowały się dzisiaj w niewielkim procencie. Przyczyną tego były zachodzące na przestrzeni stuleci zarówno zmiany w wyposażeniu kościołów, liczne wojny i zawieruchy, w tym również ostatnia, jak też kradzieże w czasach współczesnych. Nieliczne gotyckie ołtarze, rzeźby, naczynia zachowały się do dzisiaj in situ (m. in. tryptyki – Dobrze Miasto, Frombork, Rychnowo, Sokolica; rzeźby i malarstwa tablicowego – Pasym, Czerniki, Lubawa, Nowe Miasto Lubawskie, Sępólno). Gotyckie

polichromie ścienne, zarówno we wnętrzach jak i na elewacjach zewnętrznych, najczęściej ukryte pod wieloma warstwami tynku, czasami też pod kolejnymi malowidłami, odkrywane są sukcesywnie w czasie prac remontowych i konserwatorskich. Do większych zespołów malarstwa figuralnego należą m. in. Sząbruk, Morąg, Dąbrówno, Tłokowo, Nowe Miasto Lubawskie, Marianka Pasłęcka). Maswerkowe dekoracje szczytów reprezentują np. ryty w kościele w Mołtajnach. Długie trwanie gotyku oraz szybki rozkwit sztuki barokowej już pod koniec XVII wieku, sprawiły że zarówno renesans, jak manieryzm pozostawiły po sobie nieliczne dzieła. Należą do nich np. kamienny nagrobek Andrzeja i Baltazara Potockich w kościele franciszkanów w Barczewie oraz tryptyk fundacji Jana Hanowa w kościele parafialnym w Skolitach, przykłady sztuki renesansowej, natomiast dzieła sztuki manierystycznej (m. in. we Fromborku, Ostrokołe, Barcianach, Szestnie, Byszwałdzie, Lwowcu. Najliczniejsze są dzieła sztuki barokowej, które w XVII i XVIII wieku, czasach rozkwitu i prosperity państwa pruskiego oraz biskupiej Warmii, zastępowały wcześniejsze lub uzupełniały dotychczasowe wyposażenie. W okresie tym mamy do czynienia z wpływami stołecznych Królewca i Krakowa, jak również z powstawaniem i rozkwitem miejscowych warsztatów snycerskich i malarskich (Reszel, Dobrze Miasto, Lidzbark Warmiński). Do najważniejszych dzieł zaliczyć wyposażenie wraz ze stallami i ołtarzem głównym katedry fromborskiej, monumentalny ołtarz w kolegiacie dobromiejskiej, wystrój wnętrz i wyposażenie sanktuariów pielgrzymkowych (m. in. Święta Lipka, Krosno, Chwałęcín, Braniewo – Św. Krzyż, Głotowo, Stoczek Klasztorny). W mniejszym stopniu widoczne są wpływy innych ośrodków np. ołtarz główny w kościele p.w. św. Piotra i Pawła w Morażu wykonał twórca pochodzący prawdopodobnie z Norymbergii.

Z tego okresu pochodzi znakomita większość wystroju świątyń parafialnych, którego cechą charakterystyczną jest wysoki poziom artystyczny (np. Wozławki, Skolity, Radostowo, Łabędnik, Unikowo, Sątopy, Płoskinia, Łęgowo). Okres średniowiecza i czasów nowożytnych charakteryzuje się znaczną ilością zabytków sztuki sepulkralnej. Należą do niej liczne płyty nagrobne i epitafia (największy zbiór w katedrze fromborskiej, ponadto zespoły min. w Morażu, Dąbrównie, Dobrym Mieście, Kętrzynie i liczne obiekty w pozostałych kościołach). Wyjątkowej klasy obiektem jest unikalny barokowy pomnik nagrobny F.von der Groebena w kościele w Łabędniku) oraz cztery, z licznych niegdyś, zachowane in situ chorągwie nagrobne (2 metalowe w kościele w Szestnie, z tkaniny w kościele w Suszu i Nowym Mieście Lubawskim.)

Kolejną epoką, której świadectwo silnie odcisnęło się na sztuce regionu był koniec XIX i początek XX wieku, kiedy to na fali rozbudowy, przebudowy i przede wszystkim budowy nowych kościołów - w większości neogotyckich – powstawało jednorodnie stylistycznie, często bardzo bogate wyposażenie (min. kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie, kościół p.w. św. Katarzyny w Kętrzynie, kościoły w Klebarku Wielkim, Brąswałdzie, Kobałtach). Charakterystycznym dla tego czasu i bardzo istotnym elementem wyposażenia obiektów sakralnych są witraże, fundowane zarówno do nowych, jak i już istniejących świątyń, najliczniej i najlepiej tu zachowane.

Wyjątkowym obiektem na Mazurach jest dawny klasztor staroobrzędowców z molenną i cennym zbiorem ikon.

Zachowane in situ elementy wyposażenia zamków obronnych oraz rezydencji szlacheckich – w tych ostatnich niezwykle bogaty i okazały zbiór ruchomości do 1945 roku – należą do rzadkości. W większości zaginęły z końcem II wojny światowej, tylko niewielka część została zabezpieczona i znajduje się w zbiorach muzealnych, zwłaszcza w Muzeum Warmii i Mazur. W rezydencjach są to m. in. polichromowane stropy w pałacu w Sztynorcie i zamku w Morągu, wystrój malarsko – rzeźbiarski w pałacu w Drogoszach, wyposażenie pałacu w Łęczanach, pojedyncze relikty wystroju i wyposażenia (piec w pałacu w Grazymach, sgrafitta na ścianie pałacu w Galinach polichromie na brytach z pałacu w Jaśkowie). Są to obiekty najbardziej zagrożone i narażone na zniszczenie lub kradzież, z uwagi na brak odpowiedniego zabezpieczenia, zły stan techniczny obiektów, w których się znajdują, brak prac konserwatorskich, wreszcie czasami brak stosownej informacji i dokumentacji. Do zupełnych wyjątków należy gotycki zamek biskupi w Lidzbarku Warmińskim (siedziba muzeum), w którym licznie zachowały się gotyckie malowidła (krużganki oraz pomieszczenia reprezentacyjne) oraz rokokowa kaplica wraz z wyposażeniem.

Ponadto na terenie województwa warmińsko-mazurskiego odnotować można inne, zarejestrowane i przebadane obiekty lub zespoły przedmiotów o wartościach artystycznych i historycznych, znajdujące się w przestrzeni publicznej lub wchodzące w skład kolekcji czy wyposażenia wnętrz. Należą do nich m.in. pomniki (np. pomnik autorstwa Xawerego Dunikowskiego w Olsztynie oraz Fontanna 3 Cesarzy w Ostródzie), kolekcje sprzętu aptecznego (wyposażenie apteki „Pod Orłem” w Reszlu), i etnograficznego (kolekcja z Wierzna Wielkiego) lub pamiątki po sławnych postaciach (wyposażenie pracowni pisarza Zbigniewa Nienackiego w Jerzwałdzie). Prywatne kolekcje wpisane do rejestru zabytków to na terenie woj. warmińsko-mazurskiego rzadkość.

4. Zasoby archeologiczne

Zabytek archeologiczny to, według Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 3 pkt 4), „zabytek nieruchomy będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”.

Powierzchnia województwa warmińsko-mazurskiego wynosi 24 tysiące kilometrów kwadratowych, co stanowi 7,7% ogólnej powierzchni kraju. Pod względem historycznym obszar ten obejmuje Warmię, Mazury, część Powiśla i Żuław Wiślanych oraz ziemię lubawską.

Z pewnością obszar województwa warmińsko-mazurskiego należy do regionów o charakterystycznych walorach archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Decydują o tym przede wszystkim:

- stosunkowo duża liczba znanych stanowisk, w tym dobrze zachowanych i mających ważne znaczenie dla archeologii europejskiej. Przykładem może być sieć osad nawodnych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich bądź też kompleksy grodzisk, kurhanów, itp.;

- charakter wielu z nich, ujawniający interesujące związki z terenami ościennymi, w tym szczególnie od wschodu i zachodu regionu;
- walory stosunkowo nieprzekształconego jeszcze środowiska naturalnego, z którym współgra archeologiczny krajobraz kulturowy (np. grodziska i kurhany, a także niektóre charakterystycznie posadowione stanowiska płaskie).

Mając na uwadze zasoby archeologiczne regionu warmińsko-mazurskiego należy dokonać analizy zawartości obszarów Archeologicznego Zdjęcia Polski. Teren województwa podzielony został na 726 obszary (są to prostokąty o wymiarach 5x7km), z których 602 znajdują się w całości w obrębie regionu, natomiast 124 jedynie w części. Do końca roku 2004 spenetrowano około 65% pokrycia województwa metodą AZP. Wprawdzie skuteczność tej metody w rozpoznawaniu stanowisk archeologicznych, szczególnie tych o płaskiej formie nie jest zbyt wysoka (szacunkowo wynosi 40-60%) i w dużej mierze uzależniona jest od sumienności osób realizujących poszczególne obszary, jednakże obecnie stanowi praktycznie jedyną metodę kwerendy terenowej obiektów archeologicznych. Analiza dotychczasowych wyników AZP pozwoliła dokonać następujących ustaleń:

- ogólna liczba stanowisk archeologicznych zgodnie ze stanem na 2004 r. wynosi niewiele ponad 11 000, z czego ponad 500 stanowią stanowiska o własnej formie terenowej. W rejestrze zabytków Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się 275 stanowisk archeologicznych (zgodnie ze stanem na czerwiec 2007 r.). Najwięcej stanowisk wpisanych do rejestru znajduje się na terenie gmin: Tolkmicko, Bartoszyce, Kętrzyn, Barczewo, Zalewo, Ostróda, Janowiec Kościelny (ponad 9). Od 5 do 11 stanowisk ujętych w rejestrze występuje w gminach: Górowo Iławeckie, Sępole, Barciany, Korsze, Miłki, Mragowo, Biskupiec, Dobre Miasto, Morąg, Iława, Dąbrówno. Niestety gminy tzw. „ściany wschodniej” województwa praktycznie nie wykazują wpisów stanowisk archeologicznych w rejestrze. Wstępna analiza zasobów AZP pozwoliła wygenerować następujące wnioski;
- rozmieszczenie stanowisk na mapie archeologicznej województwa nie jest równomierne, co rzecz jasna wynika m.in. ze względów przydatności osadniczej, jaką prezentowały poszczególne obszary regionu;
- w ramach poszczególnych obszarów nasycenie stanowiskami archeologicznymi waha się od kilku do ponad stu.

Osobną kwestię stanowi kategoryzacja stanowisk archeologicznych. Podziału można dokonywać stosując różne kryteria, takie jak chronologia (stanowiska neolityczne, z wczesnej epoki żelaza, z epoki brązu, wczesnośredniowieczne itp.), bądź też funkcja (osada, cmentarzysko, grodzisko, itp.). Wydaje się jednak, że z uwagi na problemy ochrony konserwatorskiej oraz wszelkiego rodzaju zagrożenia należałoby dokonać następującego podziału:

- stanowiska płaskie (cmentarzyska, osady, obozowiska) – jest to najtrudniejsza grupa stanowisk jeżeli chodzi o ich ochronę z uwagi chociażby na miejsce ich zalegania –

przeważnie na obszarach podlegających różnym działaniom inwestycyjnym oraz działalności rolniczej;

- stanowiska o własnej formie terenowej (grodziska, strażnice, wały, kurhany, kopce). Są one przeważnie dobrze widoczne w terenie i znane lokalnym społecznościom. Mimo to również ten rodzaj stanowisk podlega działaniom destrukcyjnym;
- nawarstwienia kulturowe w obrębie starych miast – na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zostały wpisane do rejestru zabytków nawarstwienia z 30 historycznych miast: Górowo Iławeckie, Bartoszyce, Sępól, Korsze, Barciany, Srokowo, Reszel, Kętrzyn, Bisztynek, Lidzbark Warmiński, Dobre Miasto, Jeziorany, Mrągowo, Biskupiec, Barczewo, Miłakowo, Morąg, Miłomłyn, Olsztyn, Pasym, Szczytno, Wielbark, Janowo, Nidzica, Olsztynek, Ostróda, Dąbrówno, Lubawa, Iława, Zalewo;
- stanowiska nawodne i podwodne. Ich specyfika, jak sama nazwa wskazuje, wynika przede wszystkim z miejsca zalegania. Chodzi tu o stanowiska nawodne, będące efektem działalności osadniczej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i tworzone w obrębie jezior na tzw. „sztucznych wyspach”, a także relikty wszelkich mostów, grobli, przyczółków i innych pozostałości działalności człowieka, które w chwili obecnej zalegają w obrębie zbiorników wodnych.

Należy zaznaczyć, że sporo stanowisk archeologicznych znajduje się również w granicach układów urbanistycznych poza obrębem starych miast i ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków. Coraz częściej badania archeologiczne dotyczą czasów nowożytnych i współczesnych zmieniając w pewnym stopniu metodologię i swoje podstawy źródłowe. Wówczas archeologia jest dyscypliną naukową wspierającą dziedziny oparte na innych źródłach np. pisanych (historia), czy zachowanej urbanistyce lub architekturze. Liczba stanowisk nowożytnych, które znane są z tego okresu jest niewielka, a z okresu współczesnego (np. relikty kamienicy z 1. poł. XX w. odkryte w 2010 r. w Olsztynie) jeszcze często nie ujęta w ewidencji konserwatorskiej.

Do niezwykle ciekawych archeologicznych zabytków ruchomych województwa warmińsko-mazurskiego zalicza się tzw. baby pruskie, kamienne rzeźby prawdopodobnie wojów. Należą do dziedzictwa plemion pruskich z nierozpoznanym do dziś przeznaczeniem. Dwie z nich wpisane do rejestru zabytków, zwane Bartel i Gustebalda stoją w Bartoszycach. Pozostałe znajdują się w muzeach.

Województwo warmińsko-mazurskie, jeżeli chodzi o formy zagrożenia jak też ich intensyfikację, nie odbiega w sposób zasadniczy od innych regionów. Oprócz naturalnej erozji podłoża glebowego, będącej czynnikiem praktycznie niezależnym od człowieka, występują zagrożenia, których człowiek jest głównym inicjatorem i jednocześnie sprawcą, a do których z pewnością należą:

- erozja i niszczenie stanowisk na skutek głębokiej orki na terenach rolniczych;

- działania inwestycyjne związane z budową i rozbudową współczesnej infrastruktury (systematyczne poszerzanie zabudowy zarówno w obrębie przestrzeni miejskich, jak też i wiejskich, budowa i modernizacja dróg, rozwój przemysłu i turystyki);
- coraz intensywniejszy i zakrojony na szeroką skalę proces poszukiwań amatorskich, często o charakterze komercyjnym i kolekcjonerskim, powodujący w wielu wypadkach całkowite zniszczenia stanowisk do tej pory niezagrożonych;
- coraz intensywniejsza eksploatacja surowców naturalnych (żwiru, piasku, itp.), w niektórych przypadkach przebiegająca w sposób nielegalny;

Ponadto w przypadku stanowisk (materiałów) archeologicznych nigdy nie można przyjąć, że zostały one w pełni rozpoznane. O odkryciach archeologicznych bardzo często decyduje przypadek oraz stan zachowania zabytków czy stanowisk.

5. Niematerialne dziedzictwo kulturowe

Ratyfikowanie Konwencji UNESCO z 2003 roku o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego to kluczowy akt prawa międzynarodowego, na jakim można oprzeć budowę systemu ochrony dziedzictwa niematerialnego w naszym kraju. Od 16 sierpnia 2011 roku Konwencja stanowi źródło prawa powszechnie obowiązującego w Rzeczypospolitej Polskiej. Tym samym jej postanowienia i dyspozycje wzmacniają istniejący system ochrony prawnej dziedzictwa kulturowego w prawnym porządku Rzeczypospolitej Polskiej. Dziedzictwo kulturowe, powinno być postrzegane przez samorząd województwa jako czynnik procesów integracyjnych w regionie. Ulotne, niematerialne dziedzictwo kulturowe wymaga bowiem szczególnej ochrony. Włączenie Konwencji z 2003 roku do krajowego porządku prawnego, zachowując generalnie istniejący system ochrony, rozszerzyło znaczenie pojęcia „dziedzictwo kulturalne” czy „kulturowe” o całą grupę zjawisk dziedzictwa duchowego, „niedotykalnego, które przyjęliśmy w języku polskim nazywać „niematerialnym”, a wyrażać się one mają w praktykach, zwyczajach, wyobrażeniach różnych formach wyrazu, w wiedzy, umiejętnościach, instrumentach, przedmiotach, artefaktach czy przestrzeniach kulturowych gdy w społecznościach lokalnych, wspólnotach uznawane są za przekazywane z pokolenia na pokolenie dziedzictwo. Te zjawiska dziedzictwa niematerialnego dotyczą tradycji, przekazów ustnych (język jako nośnik), sztuk, widowisk, spektakli, zwyczajów, rytuałów, misteriiów, obrzędów religijnych, rzemiosła tradycyjnego.

Biorąc pod uwagę odmienną krajobrazową oraz różne koleje historyczne regionu warmińsko-mazurskiego, został stworzony po 1945 r., obecnie już tradycyjny, podział na trzy części. Pierwszy region to Powiśle, druga kraina to historyczna Warmia, trzecia to Mazury. Pierwotnie, tzn. przed 1945, obszar dawnych Prus Wschodnich obejmujący ww. regiony był bardziej zróżnicowany etnograficznie. Oprócz wymienionej Warmii i Mazur, czytelnym regionem był również Oberland. Ponadto funkcjonowały nazwy krain, takich jak Natangia czy Barcja, o bogatej, rodzimej, kształtowanej przez wieki kulturze niematerialnej.

Wydarzenia II wojny światowej stały się przyczyną wymiany ludności. Obecnie brak jest zwartych grup dawnych mieszkańców, którzy by mogli przedłużyć dawną bogatą kulturę

niematerialną. Na ich miejsce napłynęli mieszkańcy Kresów Wschodnich, przede wszystkim z terenów Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Południową część regionu w zwartych grupach zasiedlili mieszkańcy sąsiednich Kurpiów oraz północnego Mazowsza. W wyniku Akcji Wisła, przede wszystkim północne części regionu, zasiedliła ludność ukraińska, która została zmuszona do opuszczenia Polski południowo-wschodniej. Osiedleńcy przenieśli na Warmię i Mazury swoje zwyczaje i tradycje.

Przykładem kultywowania dawnych tradycji przeniesionych ze swoich regionów jest np. zachowana tradycja uczęszczania w niedzielę do kościoła w kurpiowskim stroju ludowym we wsi Klon. Na Warmii i Mazurach działa Związek Kurpiów. Przy ośrodkach kultury m.in. w Szczytnie i Rozogach działają zespoły folklorystyczne, krzewiące tradycje regionalne przeniesione z terenów Kurpii.

Dużą aktywnością kulturalną związaną z pielęgnowaniem rodzimej tradycji wykazują się Ukraińcy. W życie kulturalne regionu wpisane są tradycyjne już „Spotkania Pogranicza” w Głębocku, „Noc Kupała” w Kruklankach, czy impreza folklorystyczna „Z malowanej skrzyni” w Kętrzynie. Kulturę ukraińską pielęgnują liczne zespoły, z których najbardziej znany jest Zespół Pieśni i Tańca „Dumka” działający przy Zespole Szkół z Ukraińskim Językiem Nauczania w Górowie Iławeckim.

Tradycje kultury niematerialnej mieszkańców Wileńszczyzny podtrzymują imprezy związane z „kaziukami”. Licznie też, ze swoimi tradycyjnymi wyrobami oraz uczestnictwem zespołów tanecznych i muzycznych, prezentują się na corocznej, największej tego typu imprezie w regionie jaką jest Międzynarodowy Jarmark Folkloru w Węgorzewie, którego organizatorem jest Muzeum Kultury Ludowej. Organizowane są również tu imprezy folklorystyczne o mniejszym zasięgu oraz prowadzone warsztaty rękodzieła.

Przy muzeach – skansenach oraz ośrodkach i domach kultury skupiają się liczni twórcy ludowi oraz działają zespoły kultywujące tradycje ludowe. Działalność ta jest efektem zróżnicowania etnograficznego naszego regionu.

Według ogólnopolskiej bazy danych prowadzonych przez Stowarzyszenie Twórców Ludowych, na terenie Warmii i Mazur odnotowanych jest 430 twórców zajmujących się malarstwem, rzeźbą, ceramiką, kowalstwem, plecionkarstwem, haftem, koronkarstwem, tkactwem, krawiectwem, plastyką obrzędową.

Dla kultywowania wartości kultury niematerialnej wnoszonej przez różne grupy konieczne jest wsparcie działań prowadzonych przez różne placówki oraz stwarzanie warunków sprzyjających dalszemu rozwojowi.

Konieczne jest zintensyfikowanie opieki i doradztwa merytorycznego nad funkcjonującymi na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zespołami folklorystycznymi oraz twórcami ludowymi. Najistotniejsza jednak jest regularna opieka nad jakże często ostatnimi świadkami dawnej tradycji subregionalnej.

III. DIAGNOZA

Analiza SWOT ochrony dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego

Analiza SWOT jest podstawowym i powszechnie stosowanym narzędziem diagnostycznym, która stanowi zestawienie takich cech, jak: **Strengths** – silne strony, **Weaknesses** – słabe strony, **Opportunities** – szanse, **Threats** – zagrożenia. Zestawienie to stanowi podstawę do opracowania celów programu opieki.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • bogaty i różnorodny zasób zabytków charakterystycznych i wyróżniających region –gotyk ceglany, dziedzictwo wiejskie, architektura przemysłowa, • wyjątkowy w skali kraju zespół obiektów inżynierskich (obiekty hydrotechniczne, fortyfikacje i umocnienia obronne z XIX i XX w.), • różnorodny zasób zabytków budownictwa regionalnego, drewnianego i ceglanoego, • zachowana duża ilość obiektów obronnych w tym charakterystycznych obiektów dziedzictwa krzyżackiego, • szlaki pielgrzymkowe do barokowych i neogotyckich sanktuariów , • bogactwo zasobów różnych grup zabytków nieruchomych, ruchomych, w tym archeologicznych, • bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach stanowiących świadectwo nawiązywania się kultur i narodów, • wysokie walory i atrakcyjność środowiska kulturowego dla gospodarki, mieszkańców i turystyki.	<ul style="list-style-type: none"> • zły stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych - zwłaszcza zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych, zabytków postindustrialnych, zabytków sakralnych, • brak środków finansowych na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych, • zniekształcanie zespołów zabudowy historycznych miast i miasteczek poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami, • słaba promocja zasobów oraz edukacja dotycząca walorów środowiska kulturowego, • zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów, • brak systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych (ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowych), • brak publikacji poświęconych dziejom artystycznym regionu, • niski poziom społecznego i naukowego zainteresowania obszarami najnowszego dziedzictwa z 2 poł. XX w. np. architekturą z lat 50., 60., 70. XX w.

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • wzrost zainteresowania właścicieli obiektów zabytkowych ochroną i pracami konserwatorskimi, • rosnąca rola samorządu regionalnego poprzez włączenie ochrony zabytków w sferę rozwoju regionalnego, • możliwość finansowania prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i inne, • uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju województwa, gmin i miast, • włączanie dziedzictwa kulturowego w obieg gospodarczy przy jednoczesnym priorytecie zachowania wartości zabytkowych, • rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, • promocja przykładów dobrej architektury kontynuującej miejscową regionalną tradycję budowlaną, • edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym. 	<ul style="list-style-type: none"> • pogarszający się stan techniczny tkanki zabytkowej spowodowany niewłaściwym użytkowaniem, • brak środków na skuteczną ochronę i zabezpieczenie zabytków, • zagrożenie nadmierną komercjalizacją zabytków, bez równoczesnego zachowania ich zabytkowego charakteru i walorów, • samowolne niszczenie zabytków; • brak poszanowania dla wartości autentyczności zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych), • migracje ludności (odcięcie od rodzinnych korzeni) oraz coraz większy wpływ zunifikowanej kultury masowej, • niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną, • ekspansja inwestycyjna na obszarach miast i wsi ingerująca w historyczny układ urbanistyczny i ruralistyczny, • ekspansja znaczących, wielkogabarytowych inwestycji lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo, • dokonywanie wtórnych podziałów i parcelacji obiektów i zespołów zabytkowych, • niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków.

IV. CELE I ZADANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO-MAZURSKIM

1. Zespolecie i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego

Warunkiem niezbędnym do realizacji zadań zapisanych w Programie jest **zespolecie i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego**. Można je osiągnąć poprzez:

- 1) Realizację powszechnych tendencji europejskich i światowych do rozszerzania pola ochrony na całe dziedzictwo kulturowe obejmujące dobra kultury i natury;
- 2) Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania województwa;
- 3) Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków (w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego) łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej w planach rozwoju województwa;
- 4) Uwzględnianie – w planach zagospodarowania przestrzennego – ochrony środowiska naturalnego powiązanego przestrzennie z założeniami urbanistycznymi i ruralistycznymi, zespołami architektonicznymi oraz archeologicznym dziedzictwem kulturowym;
- 5) Wspieranie procesu opracowywania gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami jako ważnego instrumentu kształtowania lokalnych strategii rozwoju;
- 6) Wykorzystywanie nowej formy ochrony zabytków, jaką stanowi park kulturowy;
  - 6.1. Opracowanie programu tworzenia parków kulturowych w województwie, wskazanie priorytetów, identyfikacja zagrożeń w celu powstrzymania degradacji, zachowania i ochrony terenów o wyjątkowych wartościach historyczno-kulturowych, krajobrazowych i przyrodniczych;
  - 6.2. Współdziałanie w zakresie przygotowywania i dofinansowywania opracowań studialnych i projektowych zmierzających do utworzenia parków kulturowych;
  - 6.3. Promowanie działań zmierzających do tworzenia parków kulturowych jako skutecznej formy zintegrowanej ochrony cennych obszarów kulturowych województwa warmińsko-mazurskiego;
- 7) Uwzględnianie – w studiach oraz planach zagospodarowania przestrzennego województwa – problematyki form zabudowy tradycyjnej oraz egzekwowanie form regionalnych w nowych budynkach do lokalnych form i materiałów;
- 8) Wypracowanie programu wspomagania finansowego długofalowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków regionu;
- 9) Dążenie do zwiększenia zaangażowania sektora prywatnego w rewaloryzację obiektów zabytkowych;
- 10) Wspieranie programów ochrony zabytków uwzględniających finansowanie z funduszy Wspólnoty Europejskiej;

- 11) Budowa społeczeństwa obywatelskiego poprzez aktywizację i wspieranie działań organizacji pozarządowych w realizacji zadań związanych z ochroną zabytków (konkursy, powierzanie ściśle określonych zadań, wsparcie finansowe dla projektów itp.); wspieranie inicjatyw lokalnych zmierzających do tworzenia niewielkich skansenów lub izb pamięci w zabytkowych obiektach, w poszczególnych miejscowościach na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

2. Opieka nad zabytkami nieruchomymi ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów charakterystycznych dla województwa warmińsko-mazurskiego

- 2.1. Wspieranie polityki konserwatorskiej dotyczącej m.in.: postępowania zgodnie z obowiązującymi standardami i zasadami konserwatorskimi, wykonywania kompleksowych dokumentacji obiektów zabytkowych poddawanych pracom konserwatorskim bądź rewaloryzacyjnym.
- 2.2. Inicjowanie, wspieranie i popularyzacja działań zmierzających do wyszukania nowych właścicieli lub dzierżawców dla obiektów zabytkowych wymagających zagospodarowania;
- 2.3. Dofinansowywanie wybranych prac badawczych i dokumentacyjnych związanych z najważniejszymi obiektami zabytkowymi – wprowadzenie systemu wojewódzkich grantów badawczych;
- 2.4. Dofinansowywanie prac konserwatorskich przy zabytkach, zgodnie z priorytetami określonymi w Programie;
- 2.5. Wdrożenie i realizacja programów opieki nad zabytkami o szczególnym znaczeniu dla tożsamości kulturowej województwa:

2.5.1. Program ochrony gotyckiej architektury ceglanej

Gotycka architektura ceglana jest wyjątkowym w skali kraju przykładem kompleksowo zachowanej architektury średniowiecznej, wyróżniającej się znakomitym poziomem artystycznym oraz zachowaniem autentycznej substancji zabytkowej. Jest jednym z najważniejszych wyróżników odrębności regionalnej Warmii i Mazur. Obejmuje zespół obiektów o różnorodnej funkcji i skali: zamki obronne, kościoły i kaplice, ratusze, bramy i mury obronne.

Wszystkie te aspekty decydują o wyjątkowej wartości artystycznej i historycznej zachowanych obiektów, ważnych rangą nie tylko w skali kraju, ale również na tle sztuki europejskiej. Ważne są także możliwości wykorzystania ich (uwzględniając ich właściwą ochronę, konserwację, promocję) w rozwoju turystyki.

2.5.2. Program ochrony i odnowy centrów historycznych miast oraz zespołów urbanistycznych powstałych w XIX i XX w.

Historyczne ośrodki miejskie Warmii i Mazur, mimo zniszczeń i przeobrażeń zachodzących na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, zachowały do dnia dzisiejszego

zabytkową strukturę. Większość z nich posiada czytelny układ przestrzenny, często o genezie średniowiecznej. Stosunkowo wiele ośrodków zachowało zespoły historycznej zabudowy, zarówno w obrębie centrów staromiejskich, jak i XIX- i XX-wiecznych dzielnic. Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów miejskich z zachowaniem ich walorów historycznych i kulturowych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z nasilonego ruchu inwestycyjnego.

2.5.3. Program ochrony dziedzictwa wiejskiego

Dziedzictwo wiejskie woj. warmińsko-mazurskiego obejmuje zachowane historyczne układy przestrzenne wsi i osiedli wiejskich, formy zagospodarowania przestrzeni publicznej, architekturę sakralną i cmentarze, rozplanowanie i kształt zagród oraz tradycyjną, drewnianą i murowaną zabudowę. W skali kraju jest to stosunkowo dobrze i czytelnie zachowany sposób kształtowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. Wyrazistość i odrębność kulturowego krajobrazu wiejskiego może służyć budowaniu regionalnej tożsamości.

2.5.4. Program ochrony i odnowy architektury użyteczności publicznej

Architektura użyteczności publicznej ma szczególną rangę w pejzażu miast i wsi. Jest przykładem świadomego kształtowania ładu przestrzennego oraz szczególnej dbałości o formy architektoniczne. Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się wiele stosunkowo dobrze zachowanych obiektów tego typu. Są to zarówno ratusze i budynki stanowiące siedziby lokalnej administracji i urzędów, jak również szkoły, dworce kolejowe, leśniczówki, zespoły koszarowe. Program przewiduje wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.

2.5.5. Program ochrony architektury przemysłowej i zabytków techniki

Architektura przemysłowa oraz zabytki techniki są ważnym elementem dziedzictwa materialnego. Na obszarze woj. warmińsko-mazurskiego zachowało się ich stosunkowo niewiele. Związane jest to zarówno z typowo rolniczym charakterem regionu, jak również z funkcjonującym jeszcze do niedawna przeświadczeniem o ich niewielkiej wartości historycznej. Wiele obiektów uległo zniszczeniu lub zostało całkowicie przekształconych w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Stąd konieczność ochrony istniejących jeszcze obiektów i zespołów. Są one niewątpliwie świadectwem rozwoju techniki i myśli inżynierskiej, jak również bardzo często przykładem dbałości nie tylko o funkcję, ale też formę estetyczną. Program przewiduje wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.

2.5.6. Program ochrony zabytkowych zespołów dworsko-parkowych

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego występuje duża ilość dawnych majątków ziemskich obejmujących siedziby mieszkalne (pałac, dwór), założenie parkowe, folwark (często z wsią folwarczną) oraz mniejsze folwarki i obiekty przemysłowe (tartaki, gorzelnie, młyny itp.). W szczególnych przypadkach były one świadomie komponowane w obrębie

całych, wielohektarowych dóbr ziemskich (rozmieszczenie zespołów zabudowy, układ pól, lasów i zadrzewień, sieć alei przydrożnych). Są charakterystycznym i wyróżniającym elementem kształtowania otwartego krajobrazu i stanowią istotny zasób dla rozwoju gospodarki i turystyki. Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów dworsko-pałacowych z zachowaniem ich walorów historycznych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z wtórnych podziałów.

2.5.7. Program ochrony alei przydrożnych

Aleje przydrożne woj. warmińsko-mazurskiego są zachowanym, unikalnym przykładem zagospodarowania przestrzeni publicznej w skali europejskiej. Ich wielorakie funkcje (przyrodnicze, kulturowe, komunikacyjne) są aktualne do czasów dzisiejszych. Są świadectwem kompleksowego zagospodarowania przestrzeni, wyróżnikiem krajobrazu kulturowego Warmii i Mazur. W związku z rosnącym natężeniem ruchu kołowego następuje proces ich zanikania. Konieczne jest wspieranie działań w celu zachowania charakterystycznych i najcenniejszych alei przydrożnych.

2.5.8. Program ochrony sanktuariów pielgrzymkowych

Sanktuaria pielgrzymkowe należą do najbardziej charakterystycznych elementów pejzażu sakralnego katolickiej Warmii. Rozkwit tej architektury przypada na czasy baroku, a kończy się w XIX wieku. Założenia te choć różnorodne w formie i stylu łączy analogiczna funkcja, a w większości również typ przestrzenno-funkcjonalny, tj. kościół otoczony krążkami lub murem z narożnymi kaplicami, kompozycyjnie powiązany z otaczającym krajobrazem. Założenia te stanowią przykład architektury i wystroju o wysokiej randze artystycznej oraz wybitnym znaczeniu historycznym. Konieczne jest wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

2.5.9. Program ochrony architektury sakralnej XIX i XX wieku

Czasy najnowsze, to jest XIX i pierwsza połowa XX wieku to kolejny po fazie gotyckiej rozkwit architektury sakralnej, zarówno pod względem skali tego zjawiska, jak też rangi artystycznej wznoszonych budowli. Budowle te charakteryzuje z jednej strony umiejętność wykorzystania tradycyjnych, historycznych wzorców architektonicznych, z drugiej nowe, a czasami nowoczesne, jak w przypadku modernizmu, rozwiązania architektoniczne. Architektura ta jest jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk rozwoju sztuki sakralnej w regionie. Program przewiduje wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

2.5.10. Program ochrony kapliczek i krzyży przydrożnych

Krzyże i kapliczki przydrożne, charakterystyczny element krajobrazu Warmii, stanowią świadectwo kulturowej i religijnej odrębności tej krainy. Ich liczba (ok. 1500 kapliczek) oraz skala występowania w poszczególnych miejscowościach (od 2 do nawet 10 w jednej wsi) świadczą o randze i roli tych obiektów. Są one zatem ważnym i charakterystycznym

elementem codzienności i tradycji religijnej dawnych mieszkańców regionu. Przewidziane jest wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

3. Opieka nad zabytkami ruchomymi

3.1. Dokumentacja

- wspieranie programów konserwatorskich mających na celu pełne rozpoznanie istniejącego w województwie zasobu;
- wspieranie działań zmierzających do dokumentowania i wprowadzania do obiegu naukowego obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych;
- inicjowanie i wspieranie badań konserwatorskich poprzedzających właściwe prace konserwatorskie;
- dofinansowywanie prac badawczych i dokumentacyjnych związanych z zabytkami ruchomymi – wprowadzenie wojewódzkich grantów badawczych.

3.2. Konserwacja

- wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych,
- dofinansowywanie prac konserwatorskich przy obiektach o znaczącej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej, zgodnie z priorytetami przyjętymi w programie,
- wdrożenie i realizacja programów opieki nad zabytkami o szczególnej wartości artystycznej i naukowej.

3.3. Działania promocyjne

- wspieranie inicjatyw zmierzających do publicznej prezentacji obiektów zabytkowych znajdujących się w zbiorach prywatnych lub w zbiorach publicznych na co dzień niedostępnych (w formie wystaw czasowych, incydentalnych pokazów, „dni otwartych” itp.);
- wspieranie i dofinansowywanie inicjatyw upowszechniających wiedzę na temat zabytków ruchomych.

4. Opieka nad zasobami muzeów

Prawidłowa ochrona i skuteczne upowszechnianie dóbr kultury przez muzea wymaga działań na wielu obszarach (zabezpieczenie warunków do działalności muzealnej, prowadzenie działalności badawczej, działania promocyjne, rozwój sieci muzealnej).

4.1. Zabezpieczenie warunków dla działalności muzealnej poprzez:

- zapewnienie właściwej kadry
- zapewnienie odpowiedniej powierzchni magazynowej i wystawienniczej, nowoczesnej infrastruktury technicznej przy budowie, remontach i wyposażaniu działów muzealnych (m.in. systemów informatycznych, magazynowych, antywłamaniowych, przeciwpożarowych, klimatyzacyjnych, oświetleniowych).
- powołanie wojewódzkich funduszy przeznaczonych na zakup i konserwację muzealiów;
- - wprowadzenie cyklicznych, premiowanych konkursów na najciekawszy projekt lub/i na nową ekspozycję muzealną, np. pod auspicjami marszałka województwa; pomoc w organizacji tematycznych objazdów studyjnych do muzeów, które wprowadziły nowe praktyki ekspozycji.
- wdrażanie programów i projektów badawczych stanowiących podstawową, statutową działalność muzeów, z którego wynika działalność wystawiennicza i oświatowa.
- - utworzenie forum ułatwiające zawiązywanie wzajemnych kontaktów zarówno między samymi placówkami muzealnymi, jak i szerzej, między nimi a placówkami kultury, fundacjami, stowarzyszeniami.
- wspólna promocja muzeów województwa, np. w „Warmińsko-Mazurskim Portalu Muzealnym”, wspólnej stronie w internecie z pełnym serwisem informacyjnym o każdego z muzeów
- rozwój sieci muzealnej – wspieranie istniejących placówek oraz tworzenie nowych muzeów specjalistycznych np. związanych z dawnym rzemiosłem, techniką, przemysłem, rozwojem regionalnym.

5. Program ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego

Określenie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego powinno wynikać zarówno z jego wartości, jak też i potrzeb związanych przede wszystkim z obowiązującym systemem prawnym oraz ze świadomością społeczeństwa odnośnie wartości spuścizny dziedzicznej na przestrzeni dziejów.

Obszar województwa warmińsko-mazurskiego należy do regionów o charakterystycznych walorach archeologicznego dziedzictwa kulturowego o czym decyduje m. in.: sieć osad nawodnych, kompleksy grodzisk i kurhanów, stosunkowo nieprzekształcone środowiska naturalne z którym współgra archeologiczny krajobraz kulturowy.

Program przewiduje:

- współpracę ze środowiskiem tzw. „wykrywaczy” zmierzająca do pełnej kontroli ich działalności, a także dającą możliwości wykorzystania ich umiejętności w działaniach zmierzających do pełniejszego rozpoznania zasobów archeologicznych i zapobieganie

działalności przestępczej polegającej głównie na nielegalnym handlu zabytkami archeologicznymi;

- szerszą niż dotychczas edukację i popularyzację w zakresie potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego poprzez organizacje plenerowych festynów i pokazów, szlaków turystycznych, ścieżek edukacyjnych itp.;
- wspieranie rewitalizacji zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy archeologicznych zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru zabytków
- powołanie Muzeum Archeologicznego – nowoczesnej placówki o randze wojewódzkiej o odpowiednim zapleczu magazynowym, której zadaniem byłoby m.in. systematyczne gromadzenia i eksponowanie pozyskiwanych w trakcie badań materiałów zabytkowych, a także ich konserwację i digitalizację.
- utworzenie parków kulturowych, działających w oparciu o zabytki archeologiczne

6. Ochrona dziedzictwa niematerialnego

Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego realizowana jest poprzez: identyfikację, dokumentację (ewidencję), badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie, przekazywanie (edukacja formalna i nieformalna), rewitalizację.

Program ochrony dziedzictwa kulturowego ukształtowanego w kręgu oddziaływania tradycji wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim winien obejmować zarówno zachowane i wciąż żywe przejawy miejscowej kultury ludowej, jak też nową jej postać określaną mianem folkloryzmu, będącą wyrazem współczesnego, aktywnego stosunku do dziedzictwa przeszłości. W podejmowanych działaniach mających na celu ochronę wiejskiego dziedzictwa kulturowego należy mieć stale na uwadze, że w warunkach globalizacji i jednoczenia się pod hasłem jedności w różnorodności Europy, nasze „być albo nie być” zależy od sensownego użycia treści kultury rodzimej, w szczególności jej walorów inspirujących, identyfikujących oraz promocyjnych. Skala możliwości korzystania z zasobów dziedzictwa wsi zależy od zachowania jej podstawowej specyfiki, jaką jest jej zróżnicowanie regionalne w postaci z dawna ukształtowanych ugrupowań etnicznych oraz współcześnie kształtujących się regionów, funkcjonujących w oparciu o identyfikację z wyselekcjonowanymi elementami przeszłości.

Spośród różnego typu imprez folklorystycznych organizowanych w województwie warmińsko-mazurskim szczególnie ważne są te, które mają związek z ochroną tradycyjnych zawodów. Do imprez tego typu, zasługujących na szczególne wsparcie finansowe, merytoryczne oraz pomoc organizacyjną należą przede wszystkim jarmarki w trakcie których jest prezentowane są dawne zawody, umiejętności i zwyczaje.

Działania na rzecz ochrony i wspierania tradycji wsi oraz jej krajobrazu kulturowego mogą być rozpatrywane także w kontekście wykorzystania jako atrakcji turystycznej. Zachowane różnorodne formy kultury rodzimej w województwie warmińsko-mazurskim są potencjalnie ważnym i jak dotychczas w niewielkim stopniu wykorzystywanym czynnikiem aktywizacji turystycznej regionu. Nurt tradycji regionalnej, zachowane zasoby dziedzictwa wiejskiego, kolekcje etnograficzne i regionalne powinny stanowić istotny składnik kompleksowej oferty ze strony instytucji zajmujących się promocją i organizacją turystyki, wskazującej na wieś i funkcjonującą tam coraz liczniej infrastrukturę turystyczną jako miejsce aktywnego wypoczynku, połączonego z poznawaniem jej przeszłości. Organizatorzy turystyki muszą jednak znać potencjalne zasoby regionu – istniejące tu zabytki budownictwa regionalnego, pełną ofertę muzeów, kalendarz organizowanych imprez, żywe ośrodki folkloru i wytwórczości rzemieślniczej. Jak się wydaje, w dalszym ciągu znajomość tej problematyki wśród organizatorów turystyki jest stosunkowo niewielka i ograniczona do najbardziej znanych muzeów i zabytków. Brakuje popularnych wydawnictw o kulturze ludowej i tradycjach regionalnych jako atrakcji turystycznej. Postulat ich opracowania oraz wydania jest oczywisty.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są również nazwy geograficzne i historyczne (np. Warmia, Powiśle). Często są świadectwem minionych pokoleń, nośnikami tradycji oraz historii i wielokulturowości regionu. Możliwość wpisu ich do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) jest również sposobem ich zachowania.

7. Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego –rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.

7.1. Utworzenie portalu internetowego, aktualizowanego na bieżąco, o wielowątkowym profilu informacyjnym na temat dziedzictwa kulturowego regionu (m.in. możliwie pełne informacje turystyczne, informacje o bazach noclegowych, imprezach kulturalnych, galeriach, wystawach, działających stowarzyszeniach, firmach projektowych i budowlanych zaangażowanych w ochronę zabytków itp.).

7.2. Stworzenie wojewódzkiego jednolitego systemu regionalnej popularyzacji i promocji zagadnień z zakresu ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, skierowanego do jednostek samorządu terytorialnego, szkół, organizacji pozarządowych itp. (np. w formie portalu internetowego);

7.3. Działania wspierające wykorzystywanie obiektów zabytkowych (zwłaszcza nieużytkowanych) dla potrzeb rozwoju infrastruktury turystycznej;

7.4. Realizacja programu ogólnospołecznej edukacji kulturowej; właściwa edukacja dzieci i młodzieży nastawiona na poznanie wartości tzw. „małych ojczyzn” i wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej;

7.5. Wydawanie i dofinansowywanie wydawnictw poświęconych zabytkom Warmii i Mazur;

- 7.6. Promowanie i wspieranie przywracania lub utrzymywania w obiektach pierwotnych, historycznych funkcji;
- 7.7. Współdziałanie w organizacji i współfinansowanie imprez kulturalnych, zwłaszcza o znaczeniu ponadlokalnym, promujących dziedzictwo kulturowe;
- 7.8. Działania związane z funkcjonowaniem szlaków edukacyjno-turystycznych po zasobach dziedzictwa kulturowego;
- 7.9. Organizacja i rozszerzenie formuły Europejskich Dni Dziedzictwa.

Aneks nr 1

Parki kulturowe proponowane do powołania w woj. warmińsko - mazurskim

Wskazane obszary i zespoły proponowane do utworzenia parków kulturowych nie wykluczają wytypowania do tego celu innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi.

Kwitajny, gm. Pasłęk, zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem i wsią folwarczną;

Szymbark, gm. Iława, zespół rezydencjonalno-parkowy wraz z założeniem folwarcznym i kształtowanym krajobrazem rolniczym;

Kadyny, gm. Tolkmicko, zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem, wsią i pozostałościami dawnej manufaktury;

Hejdyk, gm. Pisz, drewniana zabudowa wsi;

Klon, gm. Rozogi, drewniana zabudowa wsi;

Jelonki, gm. Rychliki, układ ruralistyczny z zachowaną tradycyjną zabudową (domy podcieniowe) oraz infrastrukturą związaną z kanałem elbląsko-ostródzkim;

Łęcze, gm. Tolkmicko, układ ruralistyczny wraz z tradycyjną zabudową charakterystyczną dla regionu Powiśla;

Zabrost Wielki, gm. Węgorzewo, przykład kompleksowej odbudowy wsi z początku XX w., wykorzystującej idee architektury regionalnej;

Anuszewo, gm. Pisz, zachowana w oryginalnym stanie wieś mazurska z drewnianą zabudową;

Pilwa, gm. Węgorzewo, układ wsi i zabudowa charakterystyczna dla budownictwa lat 20-tych XX w.

Starowerski Park Kulturowy, gm. Ruciane-Nida, obejmujący wsie Gałkowo, Wojnowo, Kadzidłowo, Iwanowo i Zameczek, związany z osadnictwem i kulturą starowierców;

Twierdza Boyen, gm. Giżycko;

Wieś Faryny, wraz z historyczną zabudową wsi;

Linia kolejowa wraz z infrastrukturą Węgorzewo, Kętrzyn;

Kompleks obronny w **Weklicach**, gm. Elbląg;

Kompleks obronny w Markajmach, gm. Lidzbark Warmiński;

Kompleks grodzisk **Próchnik- Łęczę** gm. Elbląg/Tolkmicko;

Cmentarzysko Kurhanowe w **Piórkowie** gm. Płoskinia;

Zespół grodzisk (**Święty Gaj**) w **Kwietniewie** gm. Rychliki;

Truso – Janowo Pomorskie gm. Elbląg – wczesnośredniowieczna osada portowo-handlowa nad Jeziorem Dróżno;

Grodzisko w okolicy Tolkmicka – pozostałość umocnień obronnych oraz współczesnych im dróg;

System obronny w postaci wałów i rowów w okolicy leśniczówki **Marszałki** gm. Srokowo;

Park kulturowy wsi **Staświny** pow. Giżycko;

Zespół grodzisk w okolicach **Bukwałdu-Cerkiewnika-Barczewka-Barczewa-Bartąga**, pow. Olsztyn;

Zespół wiaduktów w **Stańczykach**, gm. Dubeninki.

Aneks nr 2

Obiekty i zespoły proponowane do uznania za Pomniki Historii na terenie woj. warmińsko-mazurskiego

Wskazane obszary i zespoły proponowane do uznania za Pomniki Historii nie wykluczają wytypowania do tego celu innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi. Pomnikami Historii powinny zostać między innymi:

- 1) Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim;**
- 2) Sanktuarium pielgrzymkowe w Stoczku Klasztornym;**
- 3) Sanktuarium pielgrzymkowe w Świętej Lipce;**
- 4) Zamek w Olsztynie.**

Aneks nr 3

Pomniki Historii (obiekty) proponowane do objęcia ochroną UNESCO w ramach Listy Światowego Dziedzictwa

Wskazane Pomniki Historii (obiekty) proponowane do objęcia ochroną UNESCO w ramach Listy Światowego Dziedzictwa nie wykluczają innych obiektów, jeśli tylko reprezentują unikatową, uniwersalną wartość. Pomniki Historii (Obiekty) proponowane do objęcia ochroną UNESCO powinny zostać między innymi:

- 1) „Kanał Elbląski”**

Aneks nr 4

Związek Programu Opieki z dokumentami programowymi

1. Regulacje krajowe

1.1. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie warmińsko-mazurskim a Krajowy Program Opieki nad Zabytkami

Dokumentem o fundamentalnym znaczeniu dla kwestii ochrony zabytków w Polsce są Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami, opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury. W dokumencie tym czytamy m.in.:

„Na dziedzictwo kulturowe człowieka składają się dobra kultury i dobra natury. Zabytki – dawne materialne i niematerialne dobra kultury są ważną częścią składową tego dziedzictwa. Ich ochrona zadeklarowana została jako konstytucyjny obowiązek Państwa (art. 5 Konstytucji RP – Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego)”.

„Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa, są one bowiem nie tylko śladem przeszłości, ale także cennym składnikiem kultury współczesnej, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego człowiekowi środowiska jego życia. (...) Ich zachowanie, ochrona i konserwacja jest działaniem ważnym w interesie publicznym ze względu na znaczenie zabytków w procesie edukacji, humanizacji społeczeństwa, jego kulturowej identyfikacji, wreszcie także znaczenie dla sfery ekonomii i gospodarki”.

„Zadaniem głównym polityki państwa w dziedzinie ochrony zabytków jest stworzenie w najbliższych latach mechanizmów porządkujących tę sferę, dostosowujących ją do warunków gospodarki rynkowej zarówno poprzez niezbędne uzupełnienia i korekty legislacyjne, jak i poprzez zmiany organizacyjne obejmujące konieczne rozszerzenie zakresu działań istniejących instytucji, aż po zmiany w strategii i organizacji ochrony. Te niezbędne, wprowadzane na drodze ewolucyjnej, zmiany powinny z jednej strony nie dopuścić do utracenia dotychczasowego bezcennego dorobku Polski w dziedzinie ochrony, z drugiej umożliwić funkcjonowanie i rozwój tej dziedziny w Zjednoczonej Europie”.

„Opracowanie Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami jest ustawowym obowiązkiem Ministra Kultury, zgodnie z zapisem Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Program określa cele i kierunki działań oraz zadania, które powinny być podjęte w szczególności przez organy i jednostki administracji publicznej w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

„Celem Programu jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce”. Bardzo istotne jest przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich: „Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

1. Zasady *primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić);

2. Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych);
3. Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji;
4. Zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
5. Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji;
6. Zasady odwracalności metod i materiałów;
7. Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów-architektów, urbanistów, budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń”.

Do opracowania Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto następujące tezy:

1. Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami: stan zabytków nieruchomych, stan zabytków ruchomych, stan zabytków archeologicznych, stan zabytków techniki, pomniki historii i obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO, stan służb konserwatorskich, stan opieki nad zabytkami, stan uregulowań prawnych;
2. Działania o charakterze systemowym:
  - powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa. Realizacja powszechnych tendencji europejskich i światowych do rozszerzenia pola ochrony na całe dziedzictwo kulturowe obejmujące dobra kultury i natury;
  - wypracowanie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego i wprowadzenie jej do polityk sektorowych;
3. System finansowania: stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej;
4. Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania – ujednoczenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych;
5. Kształcenie i edukacja: kształcenie profilaktyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników;
6. Współpraca międzynarodowa: współpraca z instytucjami i organizacjami, współpraca w obszarze Europy Środkowej.

Na etapie tworzenia „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2015”, Rada Ministrów nie uchwaliła Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad

Zabytkami, stąd w niniejszym wojewódzkim programie uwzględniono jedynie omówione powyżej tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

1.2. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie warmińsko-mazurskim a Narodowa Strategia Kultury na lata 2004-2013

Ramy dla mecenatu państwa w sferze kultury, ale przede wszystkim – dla polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, a także wspólnoty Polski z Unią Europejską wyznacza **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013**. Celem strategicznym przyjętego przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 r. dokumentu jest zrównoważenie rozwoju kultury w regionach. Jego realizacja odbywać się będzie przez osiąganie celów częściowych. Program Opieki jest ściśle związany z Narodową Strategią Rozwoju Kultury, którego jeden z celów częściowych (czwarty) mówi o „zachowaniu dziedzictwa kulturowego i aktywnej ochronie zabytków”.

W celu wdrożenia tej strategii w dziedzinie ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego opracowano **Programy Operacyjne**. Programy ogłaszane co roku decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stanowią podstawę do ubiegania się o środki resortu na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Wśród obecnie obowiązujących, które bezpośrednio dotyczą dziedziny ochrony zabytków należy wymienić:

Dziedzictwo Kulturowe – podstawowym celem programu jest: ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Program realizowany jest w ramach 4 priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, rozwój instytucji muzealnych, ochrona dziedzictwa narodowego poza granicami kraju, ochrona zabytków archeologicznych;

Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich, w ramach programu dofinansowane będą m.in. projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego;

2. Regulacje regionalne

2.1. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2020, opracowana w roku 2005 jako jeden z celów operacyjnych zakłada wzrost potencjału turystycznego. Działania, które mają zmierzać do osiągnięcia tego celu, a które jednocześnie uwzględniają w szerokim tego słowa znaczeniu zasobu kulturowe regionu to między innymi:

- badania możliwości rozwoju różnych form turystyki z uwzględnieniem oferty kulturalnej i sportowej;
- wyeksponowanie specyfiki i wypromowanie tradycji regionu;
- wybranie i wylansowanie najważniejszych produktów turystycznych regionu;
- opracowanie i realizacja programu wspierania i ochrony indywidualnych cech kultury regionalnej;
- promowanie mniej znanych turystycznie obszarów województwa;
- utrzymywanie sprawności i kompleksowego zagospodarowania osobliwości w skali europejskiej jaką jest Kanał Elbląski wraz z przyległymi terenami;
- współtworzenie i współuczestniczenie w międzynarodowych i krajowych imprezach i programach kulturalnych;
- regularna informacja o ofercie turystycznej i kulturalnej.

2.2. Strategia rozwoju kultury województwa warmińsko-mazurskiego

W 2000 r. powstał wojewódzki dokument dotyczący ochrony dorobku kulturowego regionu. Jest nim *Strategia rozwoju kultury województwa warmińsko-mazurskiego do 2015 roku*. Dokument ten stanowi rozwinięcie jednego ze strategicznych celów regionu, który brzmi: „Bogactwo dziedzictwa i kultury regionu istotnym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego”.

Głównymi założeniami, które stanęły u podstaw opracowania strategii rozwoju kultury są między innymi:

- tworzenie odpowiednich warunków dla rozwoju muzealnictwa;
- ochrona i konserwacja zabytków;
- badania archeologiczne i kulturoznawcze;
- powołanie Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego;
- ochrona krajobrazu kulturowego i kształtowanie harmonijnego krajobrazu współczesnego;

- organizowanie i wspieranie przedsięwzięć kulturalnych o szczególnej randze służących do promocji naszego regionu;
- zachowanie kultury niematerialnej, w tym tradycji ludowych, mieszczańskich ze szczególnym uwzględnieniem tych, które decydują o regionalnej odrębności i indywidualności;
- dostosowanie sieci placówek i instytucji kultury do potrzeb społeczności lokalnych.

Tak sprecyzowane założenia pozwoliły wygenerować trzy podstawowe obszary działania, dla których opracowane zostały cele szczegółowe, które przedstawiają się w sposób następujący:

Dla obszaru ochrona dziedzictwa kulturowego:

1. Prawidłowe warunki ochrony dziedzictwa regionalnego;
2. Odpowiednie warunki funkcjonowania muzeów;
3. Ochrona krajobrazu kulturowego i kształtowanie harmonijnego krajobrazu współczesnego.

Dla obszaru organizacja i prowadzenie działalności kulturalnej:

1. Tworzenie warunków szerokiej oferty kulturalnej;
2. Dostosowanie sieci placówek i instytucji kultury do potrzeb społeczności lokalnych;
3. Powszechnie dostępna edukacja w dziedzinie kultury i dziedzictwa regionalnego;
4. Stworzenie systemu profesjonalnej opieki nad kulturą ludową (w tym mieszczańską);
5. Tworzenie warunków finansowych do realizacji zadań z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego.

Dla obszaru: komunikacja społeczna, środki masowego przekazu w kulturze:

1. Budowa społeczeństwa informacyjnego;
2. Promocja zewnętrzna i wewnętrzna dorobku kulturowego.

2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego

W dokumencie *Województwo warmińsko-mazurskie, Plan zagospodarowania przestrzennego*, który został opracowany w 2002 r., wypracowano szereg zasad jakimi należy się kierować kształtując współcześnie przestrzeń i krajobraz kulturowy regionu. Zasady te uwzględniają konieczność pielęgnowania spuścizny powstałej na przestrzeni wielu stuleci, która w sposób bezsporny wpływa na atrakcyjne postrzeganie naszego regionu i podkreśla jednocześnie jego odmienność i wielokulturowość stanowiące jeden z podstawowych produktów turystycznych.

Podstawowe z tych zasad to:

- ochrona dziedzictwa kulturowego i historycznego jako filaru turystyki;
- otoczenie szczególną troską obiektów zabytkowych o randze krajowej i międzynarodowej, a także obiektów o mniejszym znaczeniu, lecz decydujących o odrębności regionalnej;
- przywrócenie zespołom staromiejskim ich historycznego charakteru;
- zachowanie historycznej zabudowy wiejskiej z układem drożnym oraz zabytkowych założeń pałacowych, dworskich i parkowych;
- respektowanie w zagospodarowaniu przestrzennym bezkonfliktowego wkomponowywania współczesnej zabudowy w przestrzeń historyczną.

Aneks nr 5

1. Konwencje i porozumienia międzynarodowe

1.1. Konwencja w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego

Konwencja przyjęta została 16 listopada 1972 r. w Paryżu na siedemnastej sesji Konferencji Generalnej ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO). Ratyfikowana przez Polskę 6 maja 1976 r. (Dz. U. z dnia 30 września 1976 r.)

W myśl dokumentu „za dziedzictwo kulturalne i naturalne uważane są:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Za dziedzictwo naturalne uważane są:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne lub biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania;
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia, zachowania lub naturalnego piękna.

Konwencja określa zakres ochrony dziedzictwa na poziomie krajowym i międzynarodowym i w tym celu:

- ustanowiła Międzynarodowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego prowadzący Listę Dziedzictwa Światowego;
- utworzyła Fundusz Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego;
- określiła warunki i tryb udzielania pomocy międzynarodowej.

Państwa – Strony Konwencji „będą się starały wszelkimi właściwymi środkami, a w szczególności przez ustalanie odpowiednich programów oświatowych i informacyjnych, wzmacniać w swoich społeczeństwach poszanowanie i przywiązanie do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego”.

W dniu 6 maja 1976 r. Konwencja w całości została ratyfikowana przez Polskę (publikowana w Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190). Utworzony został Polski Komitet ICOMOS. W lutym 1996 r. opracowane zostały „Wytyczne dla realizacji Konwencji...” określające m.in. kryteria kwalifikacji dziedzictwa na Listę Światową.

1.2. Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona)

Konwencja sporządzona została w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r. Celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego jako źródła zbiorowej pamięci europejskiej i jako instrumentu do badań historycznych i naukowych. Zapisy konwencji definiują dziedzictwo archeologiczne, identyfikują je i przedstawiają środki ochrony. Odnoszą się do zagadnień związanych z finansowaniem badań i konserwacji, gromadzeniem i rozpowszechnianiem badań naukowych, kształtowaniem świadomości publicznej, zapobieganiem niedozwolonemu obiegowi przedmiotów dziedzictwa archeologicznego, a także wzajemną pomocą techniczną i naukową.

Funkcje kontrolne nad stosowaniem niniejszej konwencji sprawuje Komitet Ekspertów powołany przy Komitecie Ministrów Rady Europy. W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej 13 grudnia 1995 Prezydent Rzeczypospolitej przyjął i ratyfikował Konwencję (opublikowana w Dz. U. z 1996 r. nr 120, poz. 564).

1.3. Europejska konwencja krajobrazowa

Konwencja sporządzona została we Florencji w dniu 22 października 2000 r. W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej ten dokument przyjął i ratyfikował w dniu 24 czerwca 2004 r. Prezydent Rzeczypospolitej (opublikowany w Dz. U. z 2006 r. nr 14, poz. 98).

Celem Konwencji jest promowanie ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu, a także organizowanie współpracy europejskiej w zakresie zagadnień dotyczących krajobrazu.

Środkami dla realizacji tego celu są w szczególności: prawne uznanie krajobrazu jako istotnego komponentu otoczenia ludzi oraz podstawy ich tożsamości, ustanowienie i wdrożenie polityki w zakresie jego ochrony, zintegrowania krajobrazu z własną polityką w zakresie planowania regionalnego i urbanistycznego oraz z własną polityką kulturalną, środowiskową, rolną, społeczną i gospodarczą, która bezpośrednio lub pośrednio oddziałuje na krajobraz.

Jednocześnie strony ratyfikujące Konwencję zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz szkolenia specjalistów w zakresie oceny krajobrazu, promowania multidyscyplinarnych programów szkolenia dotyczących polityki, ochrony, gospodarki i planowania w zakresie krajobrazu, przeznaczonych dla specjalistów w sektorze prywatnym i publicznym oraz dla stowarzyszeń związanych z krajobrazem, a ponadto do promocji nauki w szkołach i na uniwersytetach, która odnosi się do dziedzin związanych z krajobrazem i zagadnieniami jego ochrony, gospodarki i planowania. Jednocześnie strony Konwencji zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz zidentyfikowania swoich własnych krajobrazów na całym obszarze terytorium własnego kraju.

1.4. Konwencja w sprawie ochrony kulturalnego dziedzictwa niematerialnego, Paryż 2003

Konwencja została przyjęta na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 roku. Konwencja została ratyfikowana 8 lutego 2011 przez Prezydenta RP (Dz.U Nr 172, poz. 1018). Konwencja przyjmuje następujące cele:

- a) ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,

- b) zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- c) wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- d) zapewnienie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Jednocześnie Konwencja podaje znaczenie „Niematerialnego dziedzictwa kulturowego” i jego ochrony:

„Dla celów niniejszej Konwencji:

1. "Niematerialne dziedzictwo kulturowe" oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności - jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową - które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.

2. "Niematerialne dziedzictwo kulturowe", w rozumieniu ustępu 1, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) sztuki widowiskowe;
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

3. "Ochrona" oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

- 1.5. **Konwencja o ochronie i promocji różnorodności ekspresji kulturalnej, Paryż 2005,**
- 1.6. **Konwencja w sprawie ochrony podwodnego dziedzictwa kulturalnego, Paryż 2001,**
- 1.7. **Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobieganiu nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, Paryż 1970**
- 1.8. **Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Haga 1954**
- 1.9. **Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego.**
- 1.10. **Dokument w sprawie edukacji konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki i warunków uprawniających do wykonywania zawodu**

Dokument ten został zatwierdzony przez IV Generalne Zgromadzenie ENCoRE (Europejskiej Sieci Wyższego Szkolnictwa Konserwatorskiego) w Toruniu z 8-9 maja 2003 r. (wspólny z ECCO).

Dokument Europejskiego Zrzeszenia Krajowych Związków Konserwatorów-Restauratorów ECCO przyjęty przez Komisję Europejską w Brukseli w § 20 mówi:

„Dziedzictwo kulturowe jest częścią definicji europejskiej tożsamości. Stanowi fundamentalny wyraz bogactwa i różnorodności europejskiej kultury. Ochrona dziedzictwa kulturowego, niezastąpionego świadectwa przeszłości, leży we wspólnym interesie Państw Członkowskich, które muszą zapewnić przekazanie tego dziedzictwa przyszłym pokoleniom. Dlatego opieka i konserwacja oraz wymogi użytkowania i umożliwienia dostępu do dziedzictwa kulturowego zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym leży w publicznym interesie.”

W 1974 r. Parlament Europejski przyjął rezolucję wyrażającą potrzebę działania Wspólnoty w obszarze kultury, w szczególności w celu ochrony dziedzictwa kulturowego. Od 1993 r. Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską jest podstawą prawną działań dotyczących ochrony i rozwoju dziedzictwa kulturowego. art. 151 Traktatu stanowi, że Wspólnota wspiera oraz uzupełnia działania państw członkowskich w celu zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim. Początkowe działania Wspólnoty wspierające prace restauratorskie zostały rozszerzone na muzea, zbiory, biblioteki, archiwa, następnie zaś na dziedzictwo archeologiczne i architektoniczne, dziedzictwo przyrody (krajobrazy i tereny przyrodnicze), dziedzictwo językowe i kulinarne oraz tradycyjne zajęcia.

Działania Wspólnoty w obszarze kultury realizowane są m.in. przez Program Kultura 2007-2013. Celem programu jest wzmocnienie przestrzeni kulturowej wspólnej dla Europejczyków, opartej na wspólnym dziedzictwie kulturowym oraz rozwój współpracy między twórcami, uczestnikami życia kulturalnego oraz instytucjami kulturalnymi krajów uczestniczących w programie. W dokumencie wskazano trzy szczegółowe priorytety:

- wspieranie ponadnarodowej mobilności osób działających w sektorze kultury,
- wspieranie ponadnarodowego obiegu dzieł oraz wyrobów artystycznych i kulturalnych,

- wspieranie dialogu między kulturami.

Podstawy opracowania programu

W pierwszym etapie prac nad *Programem Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2008-2011* wykonano opracowania zawierające opis zasobów dziedzictwa kulturowego regionu, jego wartościowanie i waloryzację wykonane przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Olsztynie (obecnie OT Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Olsztynie) w ramach prac zleconych przez Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2012-2015, którego podstawą opracowania był ww. program został opracowany przez Zespół ds. Opracowania projektu „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2015” oraz zaopiniowany przez Zespół Opiniujący projekt „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2015”. Zespoły zostały powołane Uchwałą Nr 43/559/11/IV Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 16 sierpnia 2011 r.

W pracach nad aktualizacją programu na lata 2012-2015 wykorzystano:

- *Program Opieki nad Zabytkami Województwa warmińsko-Mazurskiego na lata 2008-2011*, praca pod redakcją Iwony Liżewskiej;
- *Strategię rozwoju kultury w województwie warmińsko-mazurskim do 2015 roku*;
- Sprawozdanie z realizacji w latach 2008-2009 *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2008-2011*.

Materiał przygotowany przez Zespół do Spraw Opracowania projektu Programu w składzie:

1. Birezowska Małgorzata, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Oddział Warmińsko-Mazurski;
2. Fadrowski Zdzisław, Departament Kultury i Edukacji Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-mazurskiego;
3. Korowaj Tadeusz, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami. Oddział w Olsztynie;
4. Liżewska Iwona, Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Olsztynie.

Opinie Zespołu Opiniującego projekt Programu w składzie:

1. Drej Szymon, Instytucje Kultury;
2. Juszczyżyn Anna, Gminy;
3. Korowaj Tadeusz, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami. Oddział w Olsztynie;
4. Liżewska Iwona, Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Olsztynie;
5. Mordasiewicz Tadeusz, Powiaty;
6. prof. dr hab. Rawa Tadeusz, Uczelnia wyższa (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski);

7. Strużyński Jacek, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Oddział Warmińsko-Mazurski;
8. Strzelec Witold, Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego;
9. Wańkowska-Sobiesiak Joanna, Wojewoda Warmińsko-Mazurski.